

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

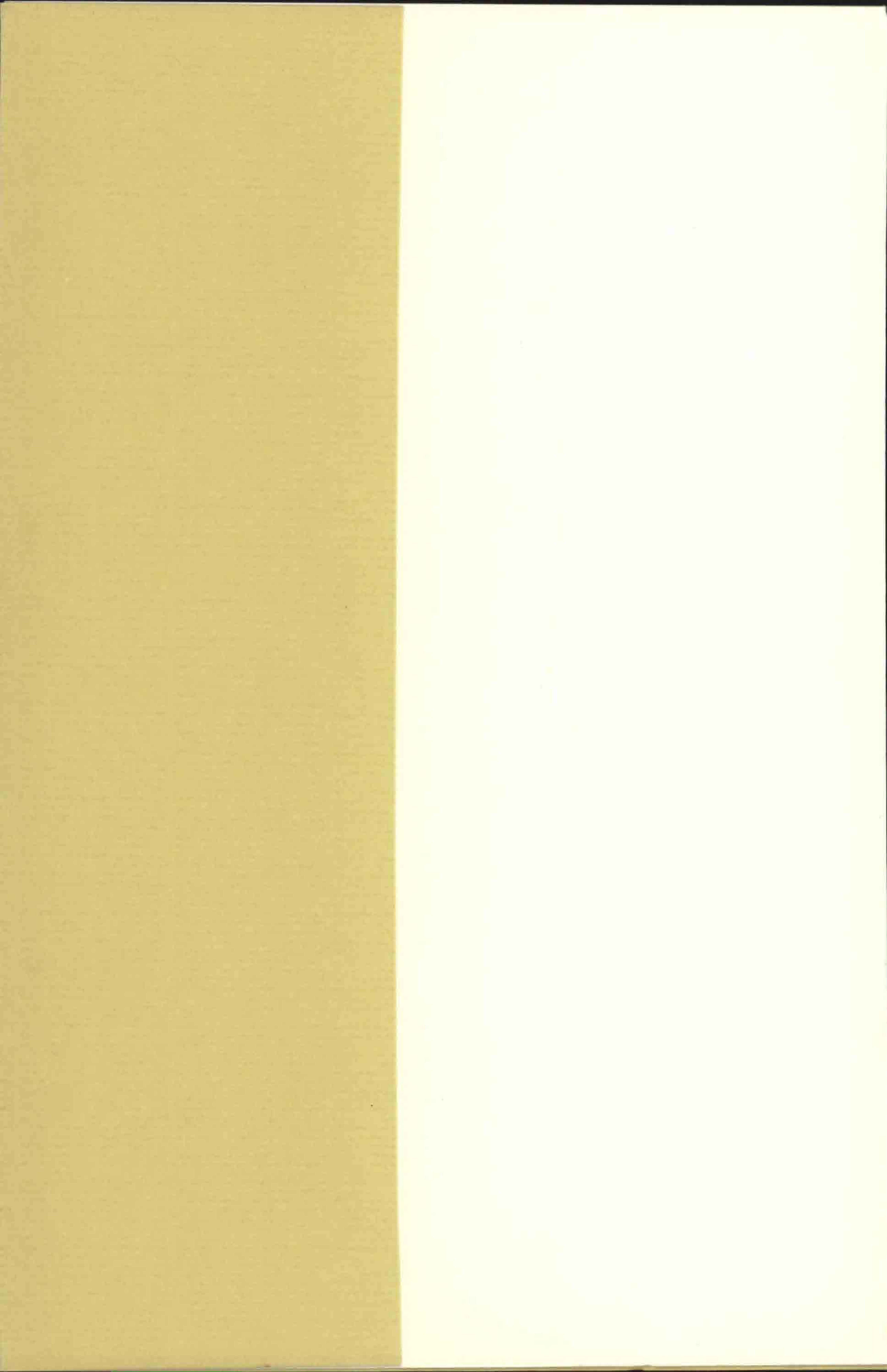
VER
Pueribus conpar

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB

NR. 7 1977

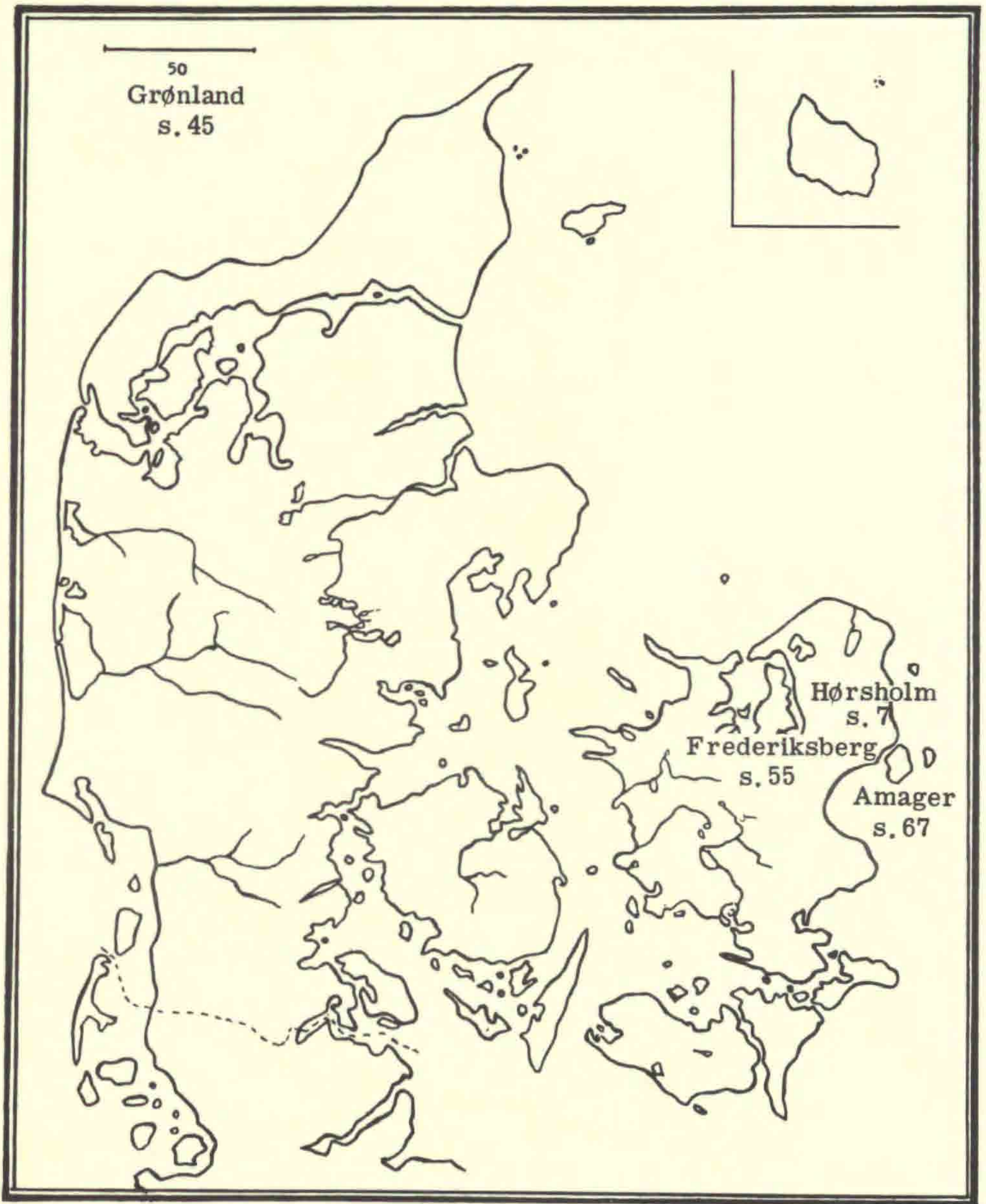
**FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE**

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 7 1977

INDHOLDSOVERSIGT

P. Chr. Nielsen: Hørsholm Slotshave	7
Inge Kleivan: En køkkenhave i Grønland	45
A. Pedersen: Rabarber som køkkenurt	49
Petrine Margrethe Lange og Johan Thomas Skovgaard: En have på Thorvaldsensvej	55
Oluf Kristensen: Gartnerslægten Kristensen	67
Små meddelelser	83
Frederiksborg Slotshave – kritisk set	83
Bog anmeldelser	87
Mediaeval Gardens	87

HØRSHOLM SLOTSHAVE

Af P. Chr. Nielsen

"Egendomligt och mycket verkningsfullt torde också Kristian VI's nu ödelagda Hirschholm ha varit. På en kvadratisk ö låg slottet med sin broderiparterr. I strängt axiellt förhållande och som bakgrund härtill, förbundet medelst en trädplanterad bro, reste sig boskén med sina sex kvarter på en annan ö. Över ännu en bro fortsattes centralaxeln till fastlandet, där den avslutades av en kaskad och lusthuset, som tronade överst i en liten rikt artikulerad terrassträdgård. Detta sammanhängande komplex fick liv och charm av den breda vattenspegel, som omgav öarna på alla sidor. Runt strändarna av den lilla insjö, varuti slott och trädgård lågo, reste sig tuktade trädmassor, som med snörräta alléer voro utformade til park, och som gävo hela anläggningen en fast sammanfattande ram.

Knappast ha några andra danska trädgårdar kunnat i ståtlig helhetsverkan jämföras med dessa" d.v.s. Frederiksborg, Frederiksberg, Fredensborg og Hirschholm.

Carl W. Schnitler: "Trädgårdskonstens Historia i Europa", Stockholm 1917, s. 196.

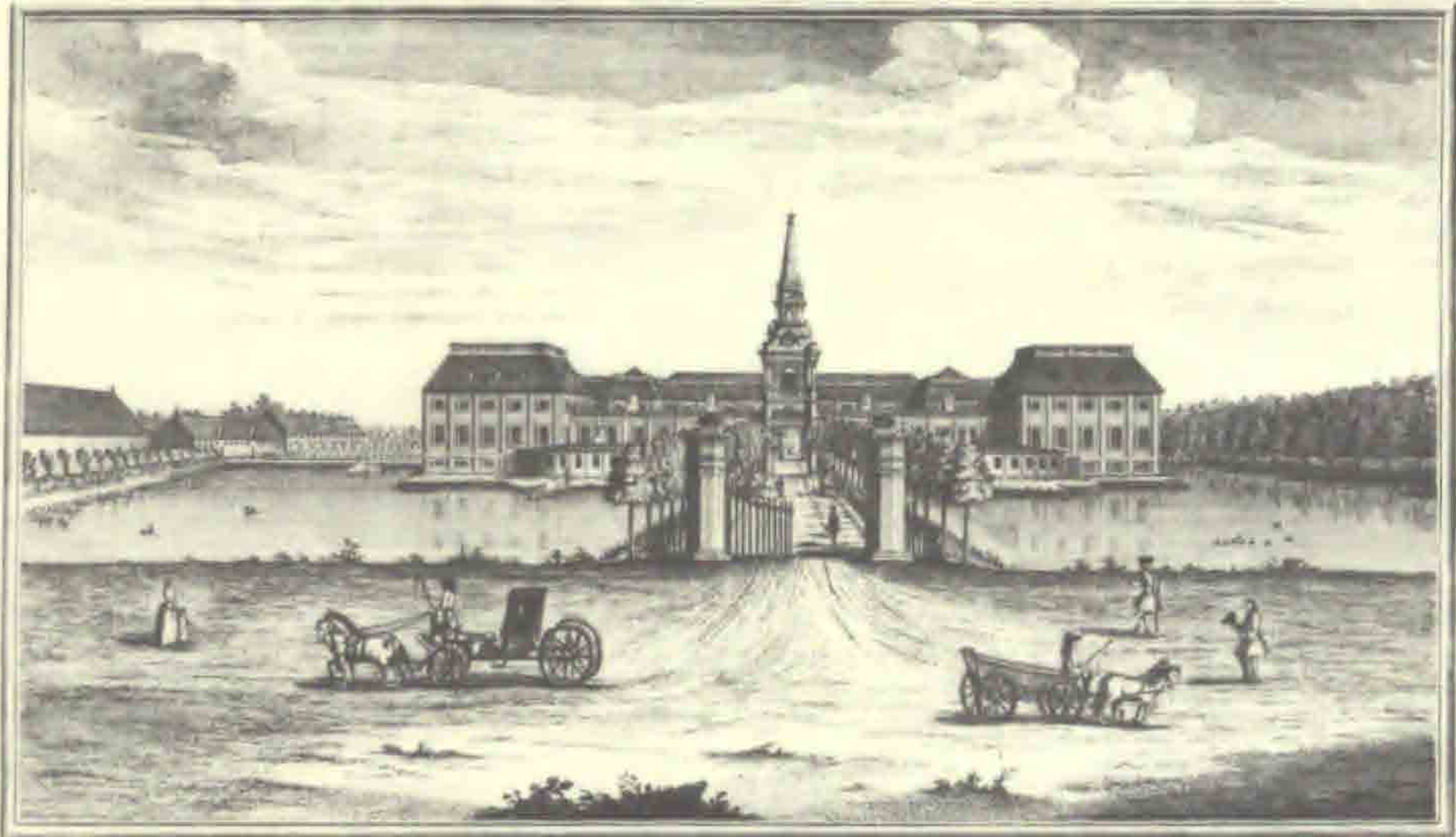
Hørsholm Slotshave ligger i et område, der siden 1391 har tilhørt staten, og den sorterer nu under Hørsholm Skovdistrikt. Slotshavens areal er ca. 26 ha, når man medregner den nordfor liggende ridebane. I vore dage kaldes slotshaven som oftest Hørsholm Slotspark, tidligere var navnet Kongens Have.

Omtrent på det sted, hvor Hørsholm Kirke nu ligger, opførtes borgen Hørningsholm i slutningen af 1100-tallet. Den lå på en holm, der var omgivet af moser og engdrag. Borgen var i adelig besiddelse, men det lykkedes Dronning Margrethe at erhverve den i 1391. Omkring 1580 blev denne borg afløst af Frederik II's renæssanceslot, der til dels måtte vige for nye bygninger i 1720'erne. Efter en halv snes år måtte disse bygninger give plads for Christian VI's og Sophie Magdalenes Hirschholm Slot, bygget 1738-44 under ledelse af arkitekten Lauritz Thura (1).

Christian VI havde fået Hørsholm i 1721, medens han endnu var kronprins. Ved tronbestigelsen i 1730 overlod han slot og gods til sin dronning, der besad det til sin død i 1770.

Hirschholm Slot blev revet ned 1810-12. I den tidligere slotsgård blev kirken bygget i 1823. Som minder om slottets storhedstid eksisterer endnu Ridebanen, en del af slottets avlsgård og embedsboliger samt slotshaven.

Hørsholm Slotshave blev i hovedsagen anlagt 1722-44 af J. C. Krieger (1) og Nicolai Elgtved (1) og kom i 1794 under forstvæsenet.

*Prospect af det Kongl. Slot Hirschholm
taget fra Havens sydøst*

*Le Château Royal de Hirschholm, vu de la
de la principale entrée*

*Prospect von dem Königl. Schloß Hirschholm
von dem Haupt-Eingang genommen*

Hirschholm Slot set fra nord, efter Thuras Vitruvius 1749

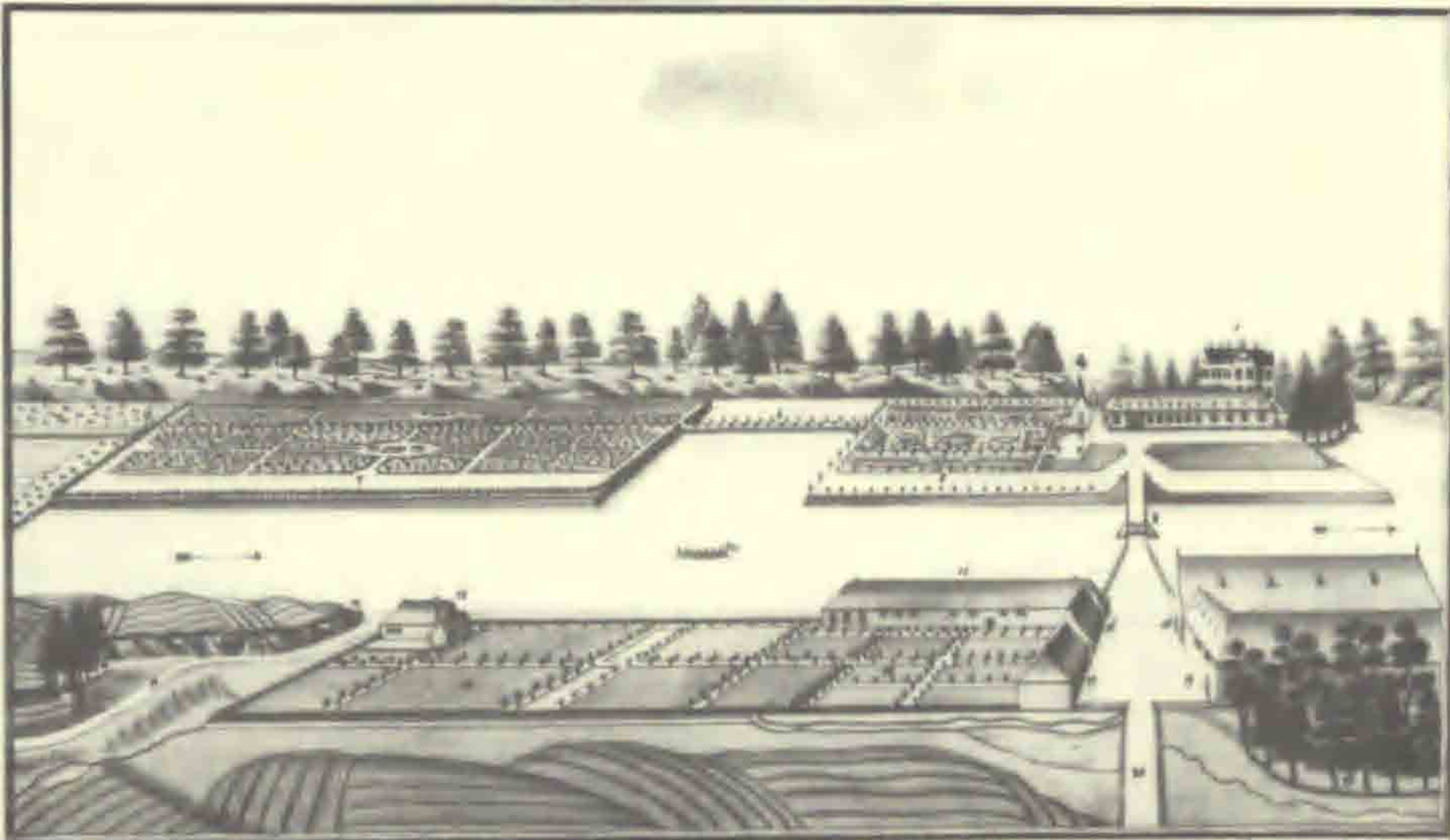
Kriegers haveanlæg i Hørsholm

I 1722 gav kronprinsen Johan Cornelius Krieger ordre til at udarbejde en plan, der kunne bringe de gamle slotsbygninger og haveanlægget i "god symmetri". Denne ordre blev grundlag for den senere udvikling, og symmetrien i anlægget kan tydeligt følges den dag i dag (2).

Som baggrund for at gå igang med et symmetrisk eller fransk haveanlæg havde Krieger dels indtryk fra sine rejser i udlandet, dels den i 1709 udgivne lærebog: "La Theorie et la Pratique du Jardinage". Den navnkundigste franske have var Ludvig XIV's ved Versailles, anlagt af den berømte havearkitekt André le Notre. Elementerne i den franske have er parterrehaven med lave buksbombhække, farvet grus og blomsterrabatter; klippede hække og træer samt busketter; græsflader, vandflader og springvand; trægrupper og alleéer, der fører ud til eller endog gennem den omgivende park eller skov.

I Hørsholm havde Krieger kaptajn J. Fr. W. Schröter til konduktør og fra hans hånd foreligger planer og tegninger fra 1726 og 1728. Disse planer viser de firkantede øer og damme, der siden har sat deres præg på haven (3).

I 1724 tog man kraftigt fat på at gennemføre haveanlægget. På Hørsholm arbejdede det år 207 soldater, heraf alene 185 ved haveanlægget. Også i de følgende år var der udkommanderet soldater til arbejdet, og endda slap godsets bønder ikke for at hjælpe til.

1 Tafel Schloß, 2 der Hof, 3 Das Neue Gebäude, worin die Küche ist, 4 Die Orangerie, 5 Der Lust-Garten, 6 Die Allee, 7 Der Brunnen, 8 Die Kasse, 9 Die Brücke, 10 Der Lust-Garten, 11 Der Lust-Garten, 12 Der Lust-Garten, 13 Der Lust-Garten, 14 Der Lust-Garten, 15 Der Lust-Garten, 16 Der Lust-Garten, 17 Der Lust-Garten, 18 Der Lust-Garten, 19 Der Lust-Garten, 20 Der Lust-Garten, 21 Der Lust-Garten, 22 Der Lust-Garten.

Hirschholm Slot med haven set fra øst 1726. I forgrunden Sdr. Jagtvej med den store Lade og Kavalérstalden

Anlægget af de firkantede øer og slotsdamme har krævet overordentlig store jordarbejder. Terrænet var oprindeligt et morads, d.v.s. mose- og engdrag med vandhuller og bevoksning af pil, el, m.m. Heri lå mod nord Slotsholmen med voldgrave og mod syd en ubebygget mindre holm. Omkring moradset var der landbrugsjorder, der mod øst og nord hørte til slottets avlsgård, mod vest til landsbyen Isterød. Mod vest skrånede terrænet ret stejlt ned mod moradset.

Følgende citat fra "Pontoppidans danske Atlas" giver et indtryk af de jordarbejder, der måtte udføres for at skabe byggegrund til slottet:

"Det gamle slot stod på en bakke, der hvor tårnporten nu er, og blev 1737 ganske nedbrudt, og på den sløjfede grund i parallel linie med slottet selv opført en lavere bygning, der ikke betog udsigten, samt midt på den samme anlagt hovedporten, og overfor denne et sirligt tårn, hvis spir forestillede en pyramide, som bæres af fire løver og dækkes med en kongelig krone. Ved den anledning blev en del af søen, som slottet ligger i, opfyldt – dog ikke straks – med så fast grund, at samme kunne tage imod en ny bygning, førend nogle tusind træstammer af 20-25 alens længde vare nedstødte der!"

Slotshaven skulle forsynes med springvand og kaskade, og allerede i 1732 var der udarbejdet planer herfor. Man forsøgte at lede vand fra Sjælsø gennem render til Slotshaven. Herved tog man imidlertid vandet fra den nedenfor liggende mølle, og man måtte opgive denne vandforsyning. Vandet til søer, springvand og kaskade skaffede man så ved opdæmning af det vandløb, der løb gennem slotssøerne. Det synes imidlertid som om den endelige løsning på vandforsyningen først var klaret i 1749 (se s.13).

Hirschholm Slot set fra syd mellem 1739 og 1744, parterrehaven.
Efter kobberstik af J. H. Thiele

Ledelsen af anlægget ved Hirschholm blev varetaget af Krieger til midten af 1730'erne, og i denne periode udformedes de væsentlige træk, nemlig det aksefaste anlæg med de firkantede øer og søer, omgivet af en træplantning – "vildnis" eller "plantage" – de lige veje og stier. Også Norske Hus var bygget i Kriegers tid, men for opførelsen stod slottets arkitekt, Lauritz Thura (4). Parterrehaven har formentlig været udformet omtrent som det ses på stikket fra 1739.

Til haven hørte selvsagt et orangeri, hvor man kunne høste friske sydfrugter, og en mængde krukker og vaser med laurbær, pomeranser og myrter samt andre sarte vækster, der blev overvintret indendørs.

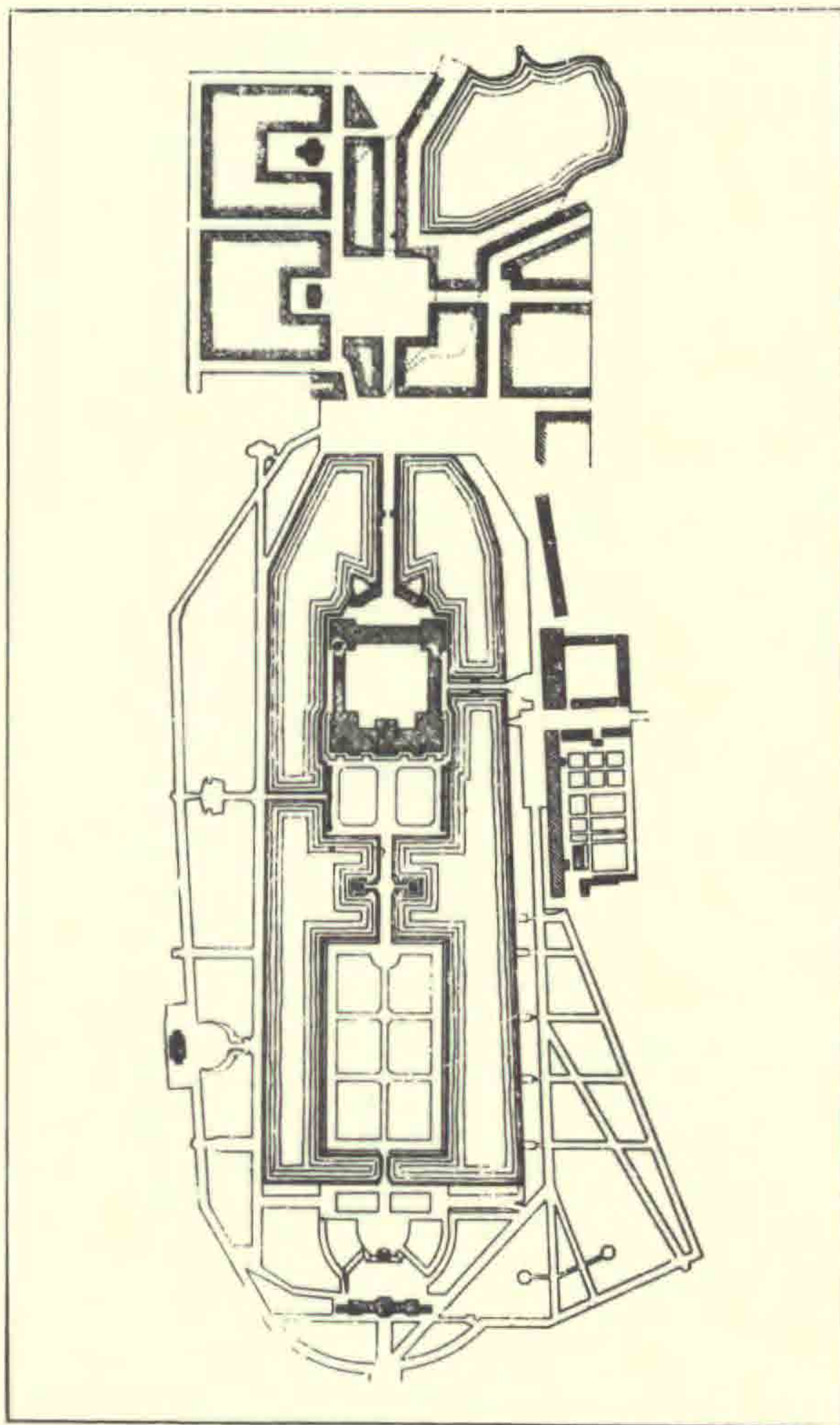
Eigtved – havens endelige udformning, byplan

I 1730 havde Christian VI overladt Sophie Magdalene Hirschholm som apanagegods. Hun fandt ikke slottet tidssvarende og stort nok til det ophøjede dansk-norske kongepar. Hun ønskede at bygge moderne og storslået, og hun har senere udtalt, at "charmante bygninger gør et land ære".

Fra 1733 var Lauritz Thura knyttet til slotsbyggeriet i Hørsholm som arkitekt; i 1736 blev det besluttet at bygge et helt nyt slot, der skulle blive det prægtigste i Norden. Den første indvielse fandt sted i 1739, men slottets første sal var ikke i fuld højde. Dette blev der imidlertid snart rådet bod på, og i 1744 skete der en ny indvielse af slottet, der nu havde to etager, begge med fuld vindueshøjde.

Til det store og fornemme sommerslot, som man agtede at gøre Hirschholm til, hørte ikke alene avlsgård og bøndergods, men også en købstad, som kunne give slottet baggrund, og hvis borgere kunne være håndværkere og leverandører til hoffet. Sådanne byer havde kongeparret set i udlandet, og det store forbillede var, som for haven, Versailles.

Nicolai Eigtved var hjemkommen fra studierejse i 1735, og han var manden, der kunne fortsætte Kriegers arbejde med haven, og som også kunne udarbejde en anlægsplan for købstaden. I 1737 afleverede han sin byplan, og i 1739 udstedte kongen købstadsprivilegier. Kort efter lovede dronningen gratis grund og byggestøtte til alle, der ville bygge solidt og godt i det område, der var udlagt til købstad – vel at mærke efter godkendte tegninger.

Hirschholm slot efter Thura's plan og Eigtveds byplan fra 1737. Rekonstruktion af arkitekt Henning Ortmann

Symmetriaksen i Kriegers slotshave, Thuras slot og Eigtveds byplan fremtræder tydeligt på ovenstående rekonstruktion (5). Den kan endnu følges i slotshaven og byen

Udsnit af kort fra 1801. Symmetriaksen i Hørsholm Slot og Slotshave er ført videre nordpå ved anlægget af Fredensborgvejen i 1770'erne (5)

Byen voksede kun langsomt, og den blev kun delvis opført i overensstemmelse med Eigtveds projekt. Men endnu kan man dog finde enkelte af de linier, der indgår i hans plan, og de skal nævnes her, fordi de fortsætter de linier, der indgår i Kriegers have og Thuras slot (5). Slotshaven og dermed slottets hovedakse fortsætter gennem hovedgaden i Eigtveds købstad. Denne gade blev ikke anlagt, fordi byens udvikling gik i stå, og fordi Dronningedammen, der ses i hjørnet øverst til højre, bredte sig længere mod vest end vist på planen. Ved projekteringen af Fredensborgvejen omkring 1770 havde man planer om at videreføre Kriegers symmetriakse gennem slot og have nordpå, og nord for Hørsholm gennemførtes dette, så landevejen kom til at ligge nøjagtigt i denne linie. Gennem selve Hørsholm valgte man at følge den allerede eksisterende gade, d.v.s. den vestlige af gaderne i Eigtveds købstad, og Kriegers akse fik sig et knæk, således som det fremgår af kortet fra 1801.

I 1934 blev Dronningedammen reguleret. Da "omfartsvejen" øst for Hørsholm blev anlagt i 1963 lod man den fortsætte i samme retning som Usseø Kongevej = Fredensborgvejen har, og den kom derfor til at pege direkte mod Hørsholm Kirke, som i 1823 var blevet opført midt i Hirschholms slotsgård. Kriegers symmetriakse gennem haven var nu ført gennem byen, således som Eigtved havde tænkt sig og videre ud ad Fredensborgvejen, således som den franske vejingeniør Jean Marmillod, der forestod anlægget af Fredensborgvejen, havde planlagt.

Tegningen viser, at de vestlige bredder af Slotsøen og Haveøen ligger i lige linie med gadefacaderne i den vestlige af gaderne i Eigtveds købstad. Denne gade blev anlagt efter projektet. At sammenhængen mellem have og by endnu eksisterer kan man forvisse sig om ved at forlænge sigtslinjen langs den vestlige linderække på Haveøen. – Den fortsætter langs facaderne på det tidligere Hørsholm Hotel og på huse- ne i vestsiden af den nuværende Gågade.

Eigtveds arbejde i slotshaven greb ikke væsentligt ind i Kriegers anlæg. Det bestod delvis i opførelse af lysthuse, hvoraf det vigtigste var det store havepalæ, der blev bygget sydligst i haven på tværs af hovedaksen og således kom til at danne en pompøs afslutning på denne. Hertil kom placering af statuer og vaser.

Problemerne med vandforsyningen til dammene i slotshaven, kaskaden og springvandene ser ud til at være blevet endelig løst i den Eigtvedske periode, og hertil var ansat en fontænemester. Allerede tidligere havde man bygget den store, nu eksisterende dæmning syd for slotshaven. Herved var der dæmnet op for vandet i Brådebækken, og de to søer, Springdam og Ubberød Dam opstod i engene omkring bækken. Ved hjælp af stigborde reguleredes vandstanden i slotsdam- mene, dels tilløbet fra de to nævnte damme, og dels afløbet ved Ride- banen, hvorfra vandet løb mod nord gennem Smedehullet og Dronninge- dammen, og videre gennem Blårenden til Usseø Å.

Fra Springdammen var der nedlagt udhulede træstammer, foret med blyrør (6), der forsynede kaskaden og de 48 springvand i haven og slottet med vand. Ved normal vandstand ligger vandoverfladen i Springdammen 8 m over vandstanden i slotsdammene. Forskellen i vandstandshøjde gav kraften til springvandene. I tilslutning til denne regulering af vandet blev der gravet en dam og lavet en ø i de sumpede områder syd for den vestlige slotsdam. Dammen kom til at hedde Magdalenedammen, og øen Magdaleneholmen, og her blev opført et lysthus.

Thuras beskrivelse af slotshaven

I Thuras berømte arkitekturværk "Den danske Vitruvius", bd. 2, 1749, finder vi blandt de mange kobberstik, der viser det indre og ydre af det færdigbyggede Hirschholm, også et stik, der viser slotshaven og hertil hører følgende beskrivelse:

"Når man således har beset alle dette store og vidtløftige slots indvortes herligheder, har fornøjet sine øjen med bygningernes udvortes ziratens beskuelse, og man derefter har betragtet den skønne fontæne, der er anlagt midt i slotsgården, og hvilken med mange figurer og billeder af sten er ziret, der alle give overflødig vand fra sig, begiver man sig til den kongelige have, hvor man straks med fornøjelse agter den herlige og anseelige facade af slottet, der vender imod haven.

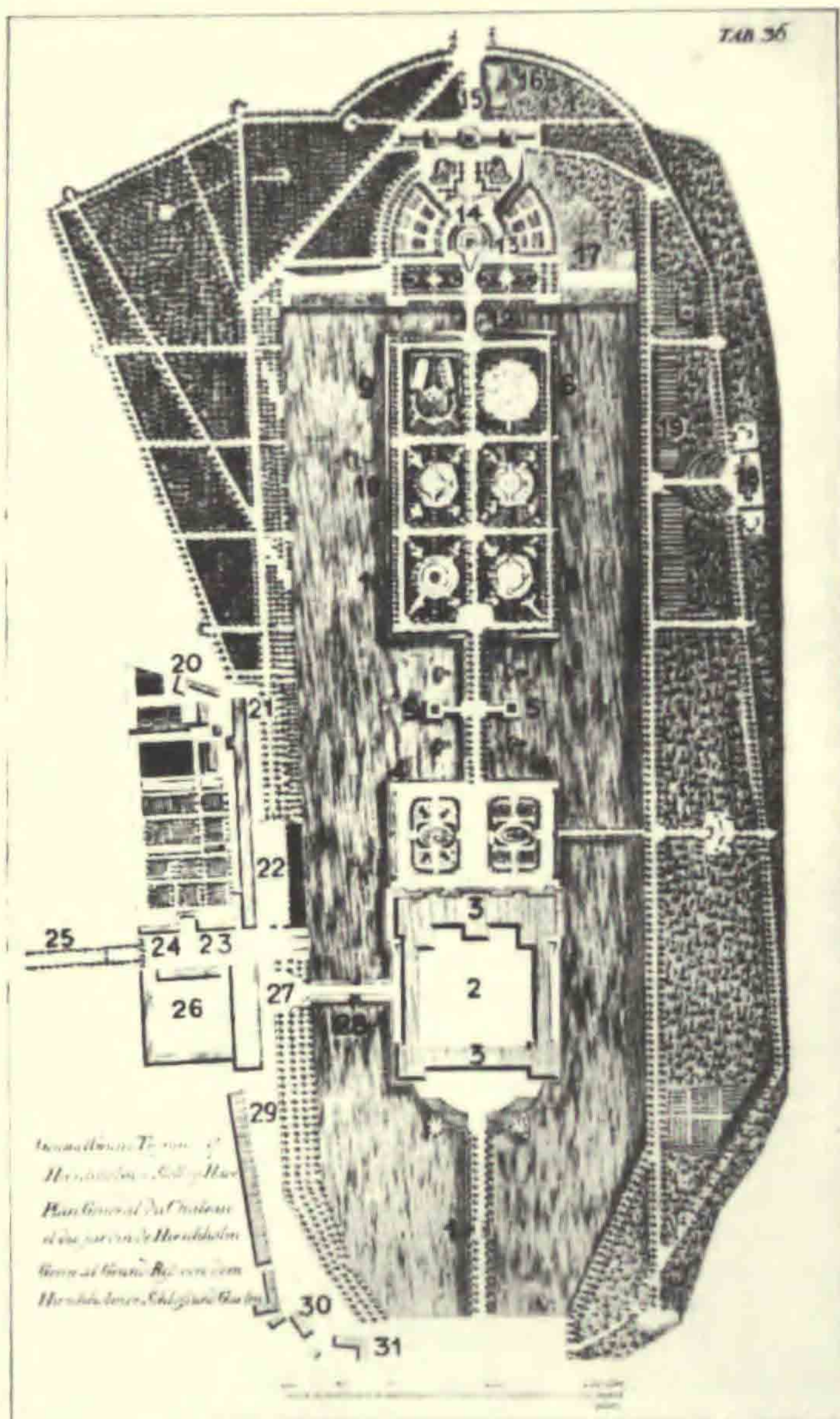
Såsnart som Hendes Majestæt havde besluttet, at lade denne store bygning opføre, lod højst samme straks lægge haven an; men man må tilstå, at kunsten har gjort mere til dens nuværende skønhed end naturen; hvorudover man og har måttet anvende så meget større bekostninger på at bringe de herligheder til veje, som nu med forundring derudi skues.

Haven er meget stor og vidtløftig og indbefatter mange skønne springvand, har en stor kaskade, som med overflødig vand er forsynet, mange herlige billeder og vaser, tvende grotter, som midt i søen er anlagte, adskillige buskets, hvorudi bl.a. findes en labyrint, et teatrum og andre fornøjelige indretninger; den har fortrefelige spadseregange, og besidder med eet ord alt, hvad der kan gøre en have smuk, angenem og fornøjelig.

På den yderste ende af haven, lige for slottet, har Hendes Majestæt Dronningen for kort tid siden ladet opføre et ganske nyt palads eller havehus I denne bygning ere adskillige prægtige, møblerede værelser, så mange og så rummelige, at Hendes Majestæt med al bekvemmelighed derudi kan tage natteleje og have alle fornødne betjente ved hånden.

På den anden side af haven er et højt bjerg, som med naturlig skov er bevokset, og hvortil man kommer over en over søen anlagt bro; der findes mange terrasser med billeder, taxis og andre med træer besatte yndige alleer, angeneme og lystige kabinetter og en mængde af deslige anordninger.

På den højeste plan af bakken ser man det såkaldede Norske Hus Dette hus har Hendes Majestæt straks efter det kongelige herskabs tilbagekomst fra Kongeriget Norge anno 1733 ladet opføre".

Plan over Hirschholm Slotshave efter Vitruvius 1749. Syd er opad. Tal og forklaringer efter H. C. Rosted (32):

1. Bro, 2. indre slotsgård, 3. slottet, 4. to løvgange, 5. to grotter omgivet af fire springvand, der symboliserer de fire årstider, 6. labyrint, 7. fuglespil, 8. karrusélplads, 9. teater, 10. kuglespil, 11. springspil, 12. bro, 13. springvand - pladsen kaldes "Hjorten", 14. en stor kaskade, 15. palæ og orangeri, 16. vandreservoir?, 17. andedam, 18. Norske Hus, 19. karruséldam, 20. fiskemesterbolig, 21. slotsforvalterbolig m.m. 22. "Materialstalden" = Kavalérestalden, 23. amtsforvalterbolig, 24. vognremise til 10 herskabsvogne, 25. Sdr. Jagtvej, 26. ladegården, 27. Store Lade, 28. bro, 29. "Livsstalden" = Husarstalden, 30. ting- og arresthuset "Kikkenborg", 31. hollænderiet (mejeri)

Opførelsen af Norske Hus er – såvidt det kan skønnes – et af de første arbejder Thura forestod ved Hirschholm, og han giver en meget indgående beskrivelse, der kan resumeres som følger: Huset er bygget af runde tømmerstokke ligesom de huse, majestæterne havde set i Norge. Udvendigt blev huset beklædt med puds og stuk, således at det kunne stå til slottet, medens det indvendigt var et norsk bjælkehus. Ved hjælp af husets indvendige udsmykning erindredes kongeparret om rejsen til Norge. Huset var omgivet med skov på tre sider og havde den "yndigste udsigt til bagved liggende marker og skove".

Som resumé af den meget store indsats, der var gjort for at tømme landskabet og bringe det i den franske haves strenge form, skriver Thura:

"Man må med billighed tilstå, at stedet intet har beholdt af sit gamle væsen uden det blotte navn; thi alt det gamle er aldeles ud- og bortryddet; ja det som mere er, situationen selv og stedets natur er ved kunst således blevet forandret, at man ej kan mærke mindste spor mere af det forrige. Bjergene, som lå i vejen for dette vidtløftige værks nuværende indretning, ere blevne sløjfede, og moradser og dale med bjergenes jord opfyldte. Hvor tilforn var agerland, er nu plantet skov, som allerede har nået den fuldkommenhed, at den kan anses for naturlig skov: med eet ord, naturen har gjort det mindste, kunsten det meste og største til dette fortræffelige steds skønhed, hvilket er så meget mere forunderligt, siden kun så få år ere blevne anvendte til at bringe det i den nuværende herlige stand".

Det skal tilføjes, at slotshaven var forsvarligt indhegnet med solidt plankeværk og stakit af enebærstager ligesom det gamle hegn omkring Jægersborg Dyrehave.

Da Thura tegnede sin plan, var slotshaven ung, ikke mere end ca. 15 år. Man havde i det store og hele fulgt de retningslinier, der var givet af Krieger, og haven var blevet en typisk barokhave med alléer og rette gange. Selve haveaksen og to stier mod sydøst gennem vildniset pegede lige mod midten af slottets havefløj, og gav en perspektivisk effekt. Kronerne på lindetræer og hestekastanier i alléerne blev klippet, således at de fremstod som stammehække eller pallisadehække. Hvor afstanden mellem træerne var så stor, at kronerne mellem træerne ikke kunne nå hinanden, stod de med klippede, kasseformede eller kegleformede kroner. Træerne fik ikke lov til at vokse op og spærre for udsigten fra slottet.

Lindetræerne på haveøen er de oprindeligt plantede, nu ca. 240 år gamle. Det samme gælder en del linde og enkelte hestekastanier på Ridebanen, i alléerne ved Folehavevej og i slotshaven. Mange af disse "oprindelige træer" har knuder ca. 2-4 m over jorden, der viser, at de har været klippet i denne højde. Senere har træerne fået lov til at vokse op. I nyere tid har de været genstand for topkapning, måske flere gange. Betragter man træerne, ser man tydeligt, at den øverste del af kronen består af flere rette stammer, der er vokset op efter den seneste topkapning, der fandt sted i midten af 1940'erne. En sådan topkapning giver træerne en vis foryngelse. I 1962 væltede et af træerne på haveøen. Arringsgangen i knuden og højere oppe blev nøje studeret, og

på grundlag heraf kan der gives følgende beskrivelse: Plantet ca. 1730, kronen har været holdt klippet i 2-4 m's højde til omkring 1830, hvorefter træets grene har fået lov til at vokse frit. Der fremkom adskillige grene, men to sejrede over de øvrige, og der udviklede sig to hovedstammer, som blev kappet i sidste halvdel af 1800-tallet. Derefter har træet fået lov til at udvikle sin krone frit til midten af 1900-tallet, da der igen fandt en kapning sted (7).

I citatet fra Vitruvius står: "Hvor agerland var tilforn, er nu plantet skov". Denne skov bestod hovedsageligt af "vilde træer" d.v.s. bøg, eg, ask, elm. En del af de oprindeligt plantede træer står endnu i "vildnisset", især i den vestlige del af slotshaven. Adskillige af bøgene har prægtige stammer og store kroner og har nået meget betydelige højder. Træerne har forynget sig selv, og bevoksningen i slotshaven består nu af træer, der varierer i alder fra 1 til 250 år. De ældste træer er navnlig bøg og elm, medens der foruden disse arter findes ahorn, løn og ask blandt de yngre. Skovens arts- og alderssammensætning varierer fra sted til sted, afhængig af vækstvilkårene og den udhugning, der har fundet sted.

Slotshavens storhedstid til 1772

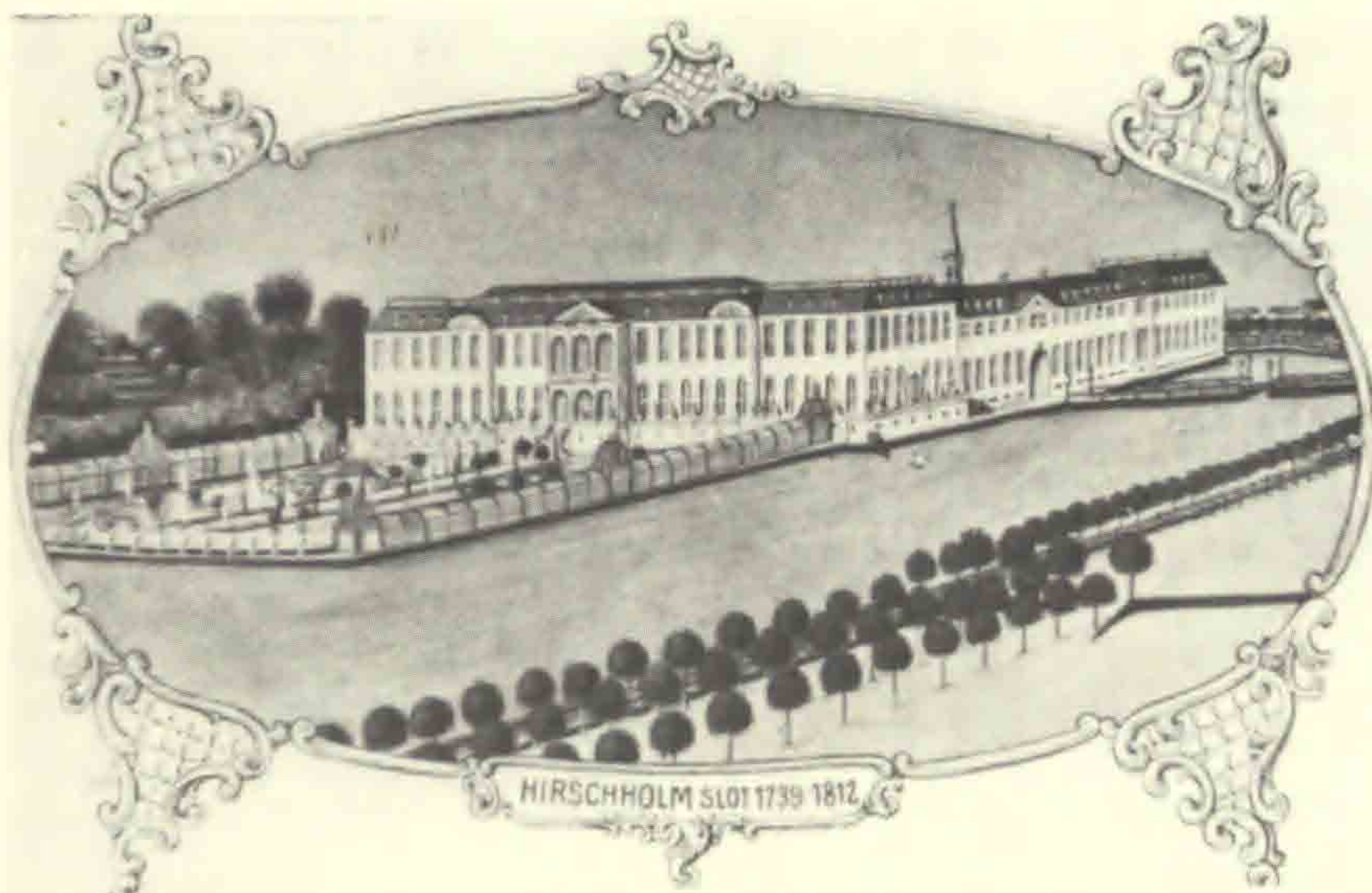
Efter at Christian VI var død i 1746, brugte Sophie Magdalene Hirschholm som sommerslot til sin død i 1770, og det var hendes kæreste besiddelse. Det kneb for hende med at få indtægterne fra godset til at slå til. Slotshaven har dog nok været passet efter forskrifterne for barokhaver af slotsgartnerne, Johan Philip Hunæus (1746-58) og Johan Tobias Pflüger (1758-93). Førstnævnte havde overtaget gartnerembedet efter Gottfried Keyser, der havde stået for den daglige pasning af haven i de år, den blev anlagt.

Haven var jo anlagt i "fransk stil", men et par ting peger fremad mod den efterfølgende "engelske stil". Det Norske Hus fra 1733 kan trods det udvendige puds betragtes som en forløber for den engelske haves eremithytter og norske og schweiziske huse; også den grotte, der i slutningen af 1750'erne blev indrettet i slotshavens vestlige del, peger fremad. Grotten var indvendigt prydet med muslingeskaller, der var skaffet fra England, og konkylter fra en samling, dronningen havde beundret på rejsen i Norge i 1733 og senere fået foræret. I grotten lod Sophie Magdalene to af sine yndlingshunde begrave, og der blev opsat gravsten med lange mindedigte (8).

Selv om Stolbergstøtten ikke står i selve haven, men på "Frihedspladsen" i den gamle avlsgård, bør den nævnes på dette sted. Støtten er en obelisk, som på dronningens befaling blev udført af N. H. Jardin, og rejst i 1766 til ære for Grev Chr. Günther Stolberg, der gennemførte salget af slottets hovedgårdsjord, gav bønderne frihed for avlshoveriet og gårdene i arvefæste 16. september 1761. Hørsholm var det gods i Kongeriet, hvor disse landboreformer tidligst blev gennemført.

Lindealléen på Haveøen plantet ca. 1730 set mod nord. Fot. ca. 1900.
De nuværende plæner er udnyttet til planteskole

Hirschholm Slot med parterrehaven i al sin pragt, set fra sydøst. Bemærk det storslåede terrasseanlæg på den vestlige skråning (33)

Efter Sophie Magdalenes død overgik Hørsholm til kronen, og de følgende to somre holdt Christian VII, Caroline Mathilde og Struensee hof her. Ved dette ungdommelige hof, hvor man hengav sig til lystighed – for ikke at sige løssluppenhed – brugte man flittigt slotshaven med dens mange indretninger til adspredelse og forlystelse. I Havehuset blev der givet koncert og opera, i haven fyrværkeri og illumination; som mål for ture til vogns, til hest, eller endog til fods havde man havens grotter, lysthuse, labyrint og friluftsteater, solbeskinnede rundinger med blomster, karruseldam, svømmende lysthuse m.m. En del steder kunne man måske endda bruge til stævnemøder! Kulminationen på de to somres festligheder var prinsesse Louise Augustas dåb, der blev fejret på dronning Caroline Mathildes 20 års fødselsdag 22. juli 1771. Kongen blev af og til grebet af ødelæggelsestrang, og blandt de ting, det gik ud over var også havens inventar. I juni 1771 skal han have sønderslået syv statuer, der symboliserede: høst, vinter, morgen, middag, aften, nat og dyd (9).

Slotshavens forfald, slottets nedbrydning

De to somre, hvor Struensee "holdt hof" på Hirschholm, kastede de sorteste skygger på stedet, og slottet blev ikke siden benyttet af hoffet; både slot og have forfaldt. Endnu i 1806 da svenskeren T. A. Odenkrantz spørger om årsagen til forfaldet, svarer en Hørsholmkone ham: Dette slot har været herligt, men siden den engelske dronning har boet der med Struensee, har nationen ligesom fattet had til Hirschholm Slot, og det overlades nu til sin skæbne (10).

En væsentlig grund for at opretholde slotshaven var dens mangfoldighed af frugt, som blev brugt af hoffet.

Da den gamle slotsgartner Pflüger døde i 1793, blev det dog besluttet, at nedlægge gartnerembedet og lægge haven under forstvæsenet (se s. 16). Litteraturen har flere skildringer af slottets og havens forfald (11). Et levende indtryk får vi fra Lauritz Engeltofts dagbogsop-tegninger fra 5. juni 1797:

"Vi gik nu ind i haven, som er temmelig stor, men overmåde forfalden. Søen, som er næsten tilvokset indtager en liden del af den. Langt nede i haven lige for slottet står et stort lysthus, som i midten har en meget stor sal, men nu står øde og tom I dette lysthus er og i hoffets glimrende alder opera bleven opført. Genlyden er ganske fortræffelig, så det har været vel skikket til musik. Uden for dette havehus er en lysthave, nu tillukket; mellem de to marmortrapper, som fører op til den, er bygget en skøn marmorkaskade, hvis udspring er en hippopotamus (flodhest), på hvilken en dejlig Apollo spillende på sin lyre sidder ganske begejstret. At kaskaden er tør, og bassinet bleven en grøn eng, behøver jeg vel næppe at sige læseren. Også nogle fontæner stå her, som ligeså lidet er istand

Som en mærkværdighed i haven anses det så kaldte Norske Hus Det har nu ophørt at være til. Kun i rådne, hist og her omslængte stolper og lægter sporer man dets relikvier.

På et parterre oppe mod slottet står en samling mosgroede gudestøtter, som engang have været smukke, men nu følge slottets skæbne. Hen mod den vestlige side kom vi til en forfalden grotte, der i sin tid har været meget skøn og naturlig. Vi så i den to ligstene Indskrifter over to fyrstehunde (8).

Iøvrigt har haven mange skyggefulde alléer, men alt i stiveste hofmanér".

Da forstvæsenet overtog Slotshaven i 1794 var en del af hestekastanierne i alléerne i forfald eller ødelagt. Det blev foreslået at efterplante med elm; men Rentekammeret ville ikke bevilge penge hertil, og det er uvist, om man nogensinde har forsøgt at genskabe alléerne ved bredden af slotssøerne. Så vidt man kan skønne, har afstanden mellem træækkerne her været så lille, at alléerne næppe har kunnet opretholdes, når trækrønerne ikke længere blev klippet.

Ved overtagelsesforretningen i 1794 blev det noteret, at egnens befolkning havde skaffet sig brænde fra slotshaven. Dele af hegnet og mange træer var stjålet, og der blev givet en ret betydelig bevilling, for at hegnet kunne blive sat i forsvarlig stand.

Men slottet forfaldt. Det var umoderne, efter at den nyklassicistiske stil havde slået barok og rokoko ud. Det blev besigtiget af den kommission, der skulle forestå genopførelsen af Christiansborg Slot efter branden i 1794 og opførelsen af Københavns Råd- og Domhus. Kommissionen indstillede slottet til nedrivning med den motivering, at istandsættelse ville blive meget kostbar, og at materialerne kunne finde fyldestgørende anvendelse i de to nævnte bygværker. Nedbrydningen fandt sted 1810-12. I vore dage undrer man sig ofte over, at nogen kunne nænne at nedbryde det pragtfulde slot. Til belysning af datidens syn på slottet citeres Chr. Molbech, der besøgte stedet 1811 (12).

"I nogen tid forfaldt måske slottet af mindre ædle grunde; siden blev statens ejendom agtet for hellig til at ødsles på overflødige bygninger, og endelig se vi nu Hirschholm Slot nedbrydes, for at dets materialer kunne blive nyttigen anvendte, medens de endnu ere brugbare

Ingen sørgmodig følelse, som ved et synkende oltidsminde, vækkes hos os ved synet af disse moderne ruiner; vi glædes endog ved at tænke på forskellen mellem den ånd, der lod Hirschholm rejse sig med ødsel pragt, og den, der med vis sparsomhed for stedse befrier landet fra en overflødig byrde. Men tung og smertelig er den følelse, som en erindring, sørgelig for enhver dansk, vækker hos os, idet vi mindes, hvem der i de senere dage yndede dette slot, og vi forlade med vemod og tårer et sted, som vi med rolig ligegyldighed betrødte".

Planteskole

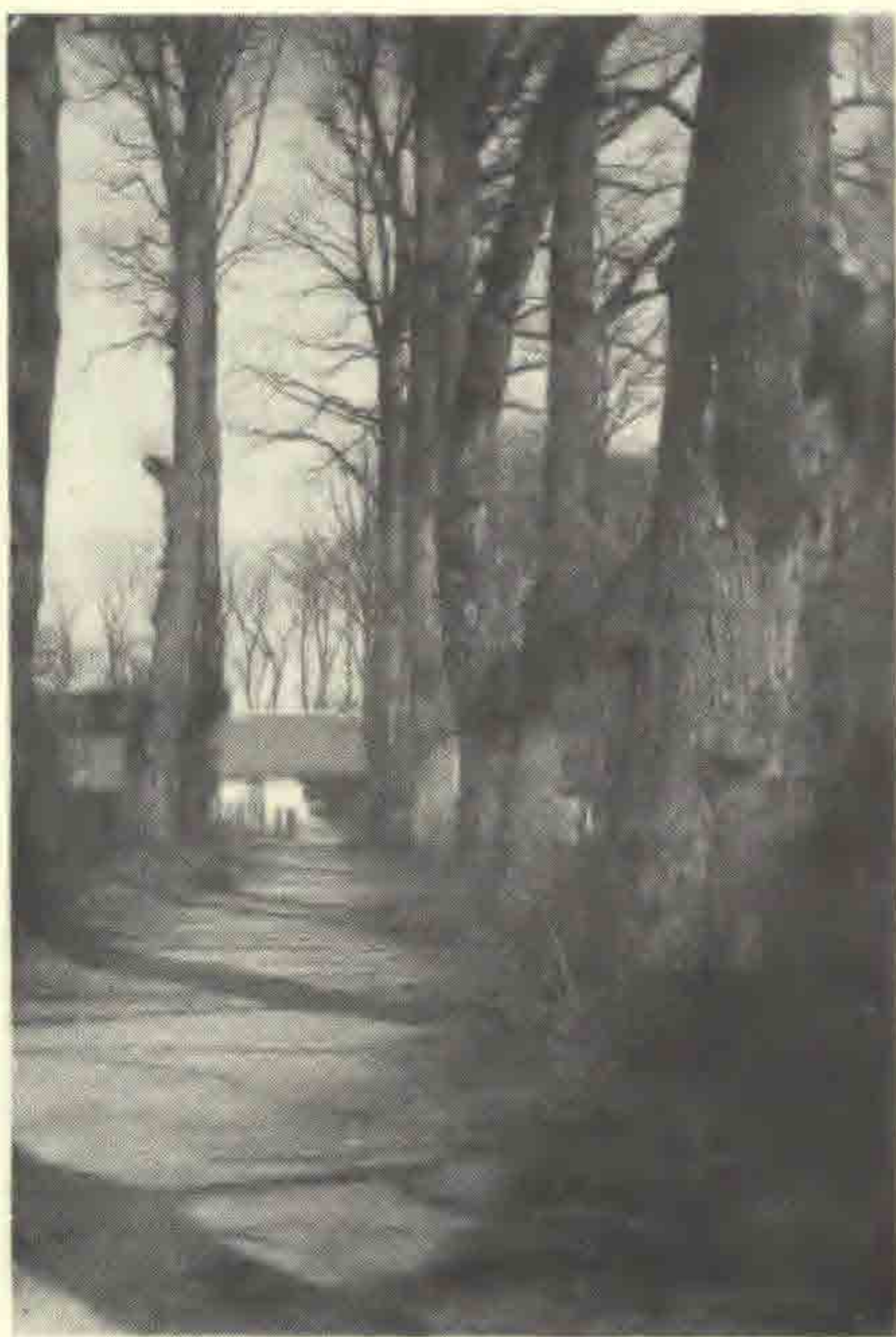
I 1781 var der udstedt en ny forordning for de kongelige skove. Det var heri bestemt, at skovene hovedsageligt skulle dyrkes med danske træer; men man forstod dog, at hurtigvoksende, fremmede træarter, eller fremmede træarter med værdifuldt ved, kunne få betydning for vort skovbrug. Det bestemtes derfor, at der måtte gøres "forsøg med sådanne fremmede træarter, som man har anledning til at vente fordel af her i landet" (§ 63).

Få år før var Hørsholm gjort til sæde for overforstmasteren, den embedsmand der stod i spidsen for statens skove. I 1784 blev C. H. von Linstow (13) udnævnt til denne post, og omtrent samtidig var holzførster M. G. Schæffer blevet knyttet til Hørsholm Skovdistrikt. Schæffer var ivrigt optaget af planteskolevæsen, og i 1787 blev der oprettet en planteskole i Folehave Skov (14), som Schæffer blev sat til at lede, og

som i 1791 blev gjort til statsskovenes centralplanteskole for tiltrækning af fremmede træer, herunder arter til de forsøg, som skovforordningen anbefalede. I 1801 fik Schæffer titel af plantageinspektør.

Den 16. april 1794 blev det ved kongelig resolution bestemt, at "Hirschholm Slotshave må alene anvendes til frugt- og andre nyttige træer, og at holzførster Schæffer overdrages opsynet og bestyrelsen ved dette anlæg". Det pålægges ham at sørge for, at frugten fra haven leveres til hoffet, og at haven ikke forfalder. Han fik anvist bolig i Kavalérbygningen, hvor også overforstmaster Linstow boede.

Schæffer udarbejdede i sommerens løb forslag angående slotshavens anvendelse og drift, og herfra kan refereres: a) Køkkenhaven, d.v.s. Bakkehaven, udnyttedes til tiltrækning af frugttræer og amerikanske skovtræer. Seks nærmere betegnede steder uden trævækst og hvor jorden er lerholdig – Bakkehaven var sandjord – skal anvendes til mere krævende frugt- og skovtræarter. b) Frugthaven, hvor der er gået en del træer ud, suppleres med nye (15). c) Frugttræfrø til udsæd i planteskolen fås fra den frugt, der høstes i slotshaven, og som ikke er god nok til hoffet. d) Frø af amerikanske skovtræer skal indsamles i de koldeste egne i deres hjemland, for at de kan være så hårdføre som muligt.

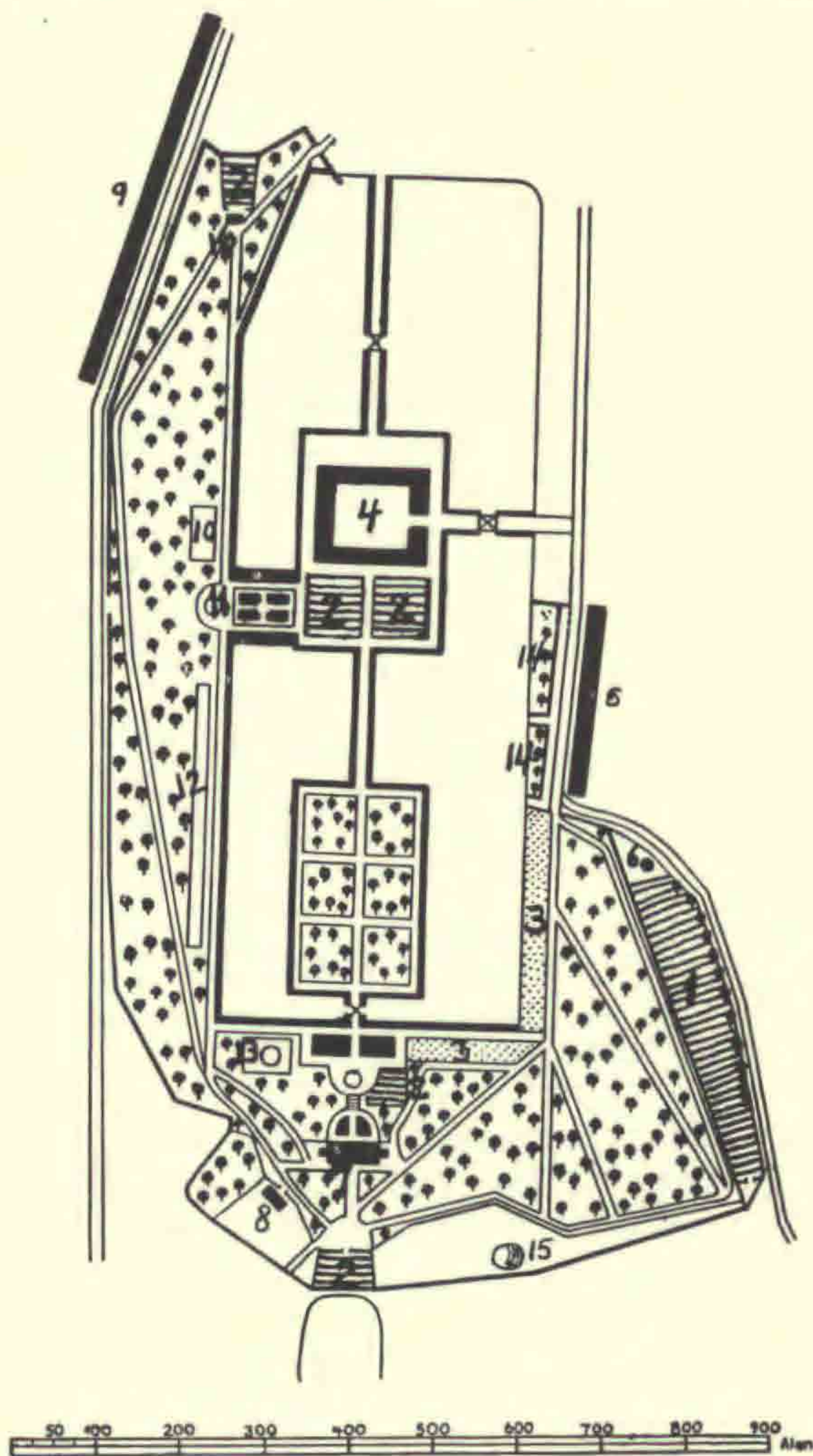
Alléen fra Ridebanen til skovløberstedet, fot. ca. 1920, da der endnu var mange af træerne tilbage. For enden af alléen ses den gamle opsynsmandsbollig fra 1815

Under Englænderkrigen 1807-14 var Hirschholm en overgang hjemsted for militær, først for engelske, senere for danske soldater. Det gik hårdt ud over slot og slotshave. 1810-12 foregik slottets nedbrydning, 1813 kom statsbankerotten, og der blev stillet forslag om at sælge slotshaven. Overforstmester Linstow havde fra sit hjem dagligt kunnet følge havens forfald og slottets nedrivning. Han holdt af slotshaven og protesterede i 1815 kraftigt mod salg: "Ikke kan og bør jeg tillade mig den tanke, at Hirschholm Slotshave, en indhegning på henved 30 tønder land, bestående af fortrinlige træarter, som bestandig har været indbringende og er egnens zir, skulle overlades til privatmand, hvor samme sikkert ikke ville finde skånende og omhyggelig behandling". Linstows skrivelse indeholdt tværtimod forslag om køb af en smal strimmel jord syd for slotshaven og om ansættelse af en opsynsmand, der kunne vogte på haven, hvor ikke alene soldater havde huseret, men også byens folk havde stjålet træ til brændsel, der havde været dyrt og vanskeligt at skaffe under krigen. Begge dele blev bevilget. Jordstrimmelen blev beplantet med eg, hvoraf der endnu findes en del, og mod nordvest i haven, tæt ved byen blev der opført et hus til opsynsmanden; det lå, hvor det nuværende skovløbersted senere er bygget.

Fra 1815 foreligger fra Schæffers hånd en skrivelse med forslag til benyttelse af samt en tegning af slotshaven. Haven betegnes som skov, bestående af bøg, ask, eg, gran, hestekastanie og birk. Med undtagelse af 20 fuldvoksne bøge er skoven midaldrende eller ung. Alléerne bestod af elm, lind og hestekastanie. De åbne pladser i haven skulle bruges til planteskole og til fremelskning af skovtræer. Alléer og havegange skulle bruges til promenade i begrænset omfang. Den frugt, der blev avlet, skulle fremdeles sendes til hoffet.

På Schæffers tegning lægger man mærke til: a) At planteskolen i slotshaven er fordelt på seks steder, hvis areal tilsammen udgør godt 2 1/2 tønde land. b) At der findes to jordstykker ved den sydøstlige slotsdam, der kaldes "beplantninger". Der var her plantet sjældne østamerikanske træer, som man ønskede at afprøve. Syd for dammen var der plantet *Thuja occidentalis*, der nu er borte, men endnu eksisterede i begyndelsen af 1900-tallet; i 1886 blev den største af dem målt til en højde af 48 fod = ca. 15 m. Bevoksningen øst for dammen bestod af løvtræer, og endnu står her seks eksemplarer af sort valnød (*Juglans nigra*), et hickorytræ (*Carya ovata*) og et tulipantræ (*Liriodendron tulipifera*). De mest levedygtige af disse træer er de sorte valnødder. Der værnes om resterne af denne forsøgsplantning, der stammer fra den tid, da man stillede meget store forventninger til de østamerikanske træarter, både som skovtræer og som vigtige fornyelser blandt parktræerne, hvor den ny stil, den engelske havestil, ikke som den franske, lod sig nøje med nogle få arter, men ønskede et stort udvalg, der kunne vise naturens mangfoldighed (16). Til Schæffers plantninger må formentlig også regnes en del elme- og ahorntræer

langs vejen gennem slotshaven fra Folehavevej til kirkegården samt det sjældne elmetræ, skærmelm (*Ulmus lævis*) nær parkeringspladsen i det sydøstlige hjørne af slotshaven. c) Fra Firkanten til Hjorten ses den tidligere bro at være delvis erstattet af en dæmning, der senere fuldførtes. d) Den vestlige bro fra Slotsøen eksisterer ikke mere, men er erstattet af en stor opfyldning ved den nuværende Dronningens Terrasse (17); Slotsøen var blevet landfast med den vestlige del af slotshaven.

Schæffers tegning af slotshaven med tilhørende forklaring, 1815 (34):

1. forrige køkkenhave - nu planteskole, 2. fem små planteskoler, 3. to beplantninger, 4. Hirschholm Slot, 5. den store domestikbygning, 6. forfalden iskælder, 7. det store havehus, 8. forrige fasanhus, 9. en række huse i Hirschholm by, 10. forhenværende svanedam, 11. forhenværende kirsebærhave - appareilen kaldet, 12. forhenværende karusældam, 13. Magdalenedam og -holm, 14. to bomstykker (planteskoler), 15. et vandhul, 16. stedet hvor det nye hus for en opsynsmand skulle opføres

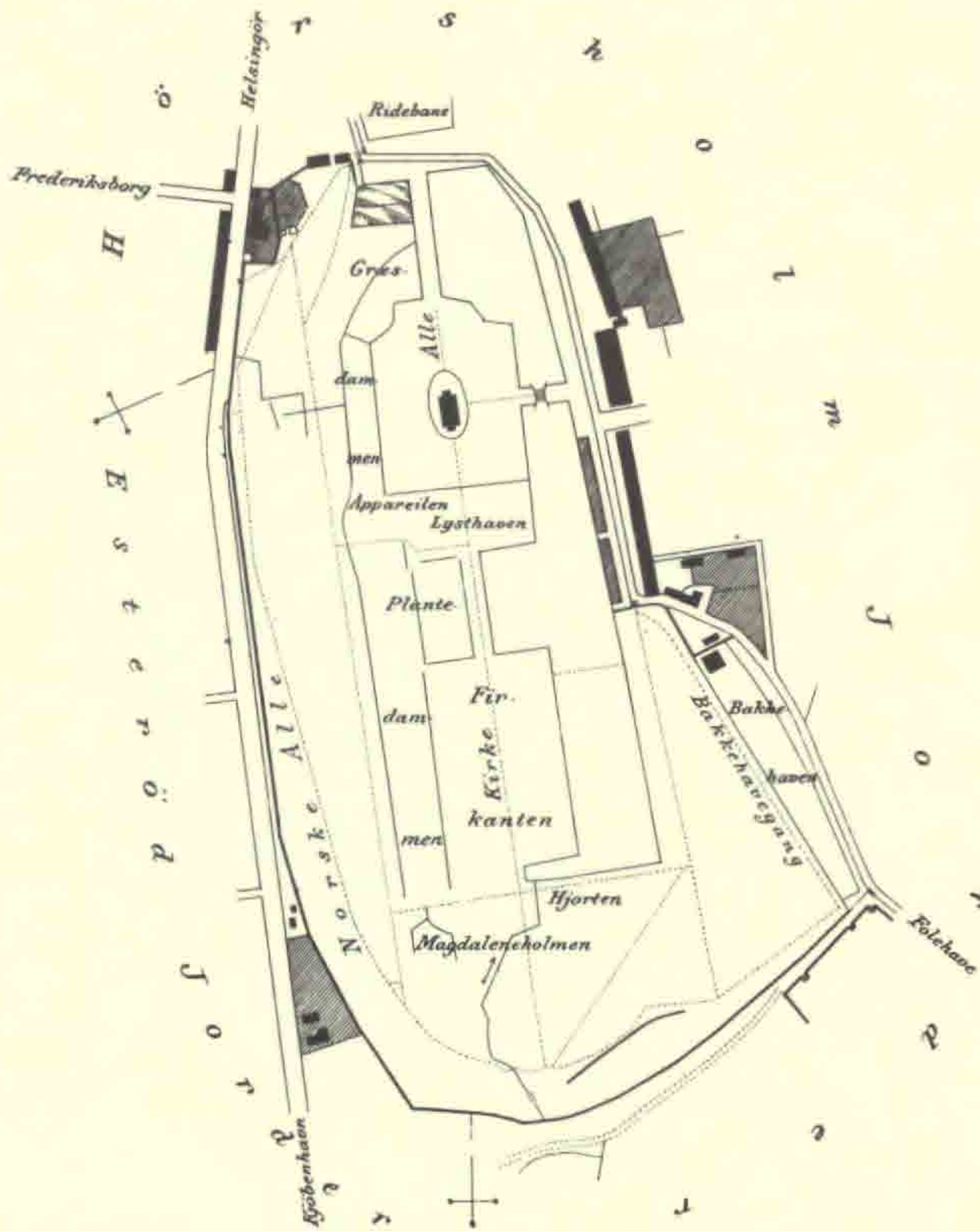
Årene under og efter Englænderkrigen var en meget fattig tid. I 1811 var der nedsat en kommission, der skulle undersøge de kongelige havers økonomi. Også Hørsholm Slotshave kom i søgelyset, jfr. Linstows indstilling (se s. 22). Det var enhver patriots hellige pligt at spare, og Schæffer sparede på udgifterne til Hørsholm Slotshave, samtidig med at han søgte at øge indtægterne fra planteskolen. I skrivelse af 15. september 1818 fremhævede Schæffer, at han ikke havde brugt af den bevilling på 600 rigsdaler årligt, som i 1794 var givet til slotshavens vedligeholdelse, men at han havde afholdt udgifterne hertil af de indtægter, slotshaven havde givet ved salg af planter, brænde og hø. Hans sparsommelighed afspejler sig i den beskrivelse, der blev udarbejdet i september 1822, da hans søn, A. G. Schæffer, der efterfulgte ham som leder af Hørsholm Planteskole (1822-65), overtog hans embede. Det fremgår heraf, at slotshaven var besat med planteskoleplanter af poppel, pil, ahorn, hestekastanje, ask, såvel som stikkelsbær, ribs etc. Der findes en mængde fremmede træarter stående i pletter og kasser til overvintring i væksthuse. Planke- og stakthegnet om haven findes vedligeholdt i så god stand, som et gammelt hegn kan holdes, men udgiften til reparation vil ikke blive ubetydelig, og ved voldsigt langs hegnet behøver grøften oprensning.

I A. G. Schæffers tid blev de vestlige slotsdamme udtørret. Den nordlige blev kaldt Græsdammen, og som navnet angiver anvendt til græsning og høslæt, og den sydlige Plantedammen, og den blev især anvendt til planteskole for el og pil.

Fra omkring midten af 1800-tallet ændrede opfattelsen af skovbrugets planteskolevirksomhed sig: de enkelte skovdistrikter skulle selv have en eller flere små planteskoler, der kunne forsyne distriktet med planter til skovkultur. Plantageinspektørstillingen blev nedlagt i 1851 ved den ny lovgivning om statsskovenes drift, og A. G. Schæffer blev skovrider på Første Hørsholm Skovdistrikt. Han vedblev dog at være leder af planteskolen, men behovet for planter, der skulle produceres til statsskovene, blev reduceret.

Schæffers efterfølger blev August Søht, som af statsskovbruget havde forpagtet planteskolen, inklusive arealerne i slotshaven. Søht var forstkandidat, og i hans tid var planteskolen endnu i vid udstrækning forstplanteskole. Men fra 1875, da gartner Lars Nielsen overtog forpagtningen, blev driften lagt om, således at produktionen især kom til at sigte mod træer til have og park.

Bakkehaven øst for slotshaven havde været et af havens vigtigste planteskolearealer. I bakken, helt mod nord - ved nuværende Folehavevej 26 - havde der været en iskælder, og der var senere blevet lege- og gymnastikplads for almueskolen for drenge, som var indrettet i den gamle fiskemesterbolig - nuværende Folehavevej 25 (18). I 1898 blev skolen og legepladsen købt af Lars Nielsen, der selv boede i den sydligste lejlighed i Kavalérbygningen. Den gamle skole blev en tid anvendt som bolig for medarbejdere ved planteskolen, og en overgang boede Niensens efterfølger, Jens Bornø, her.

HÖRSHOLM DISTRIKT,

120.

HÖRSHOLM SLOTSHAVE.

Udarbejdet ved Skovreguleringen.

1883.

1000 Alen.

Ludo Petersens lith. Et. 61

Skovkort over Hørsholm Slotshave 1883. De vestlige damme – Græsdam og Plantedam – er tørlagt. Planteskolearealerne fandtes i "Lysthaven", "Appareilen", "Firkanten" og "Bakkehaven". Jagt- og Skovbrugsmuseets arkiv

Lars Nielsen var kendt for sin store interesse for nåletræer, og han indførte adskillige nye arter og varieteter, som han præsenterede på udstillinger. Hans "lokale udstilling" blev plantet i haven til den gamle skole, samt på legepladsen og i det område af Bakkehaven, der lå umiddelbart syd for legepladsen. I disse plantninger står endnu adskillige 80-90 årige nåletræer, der fortæller om et vigtigt kapitel i havebrugets historie, og som antyder Hørsholm Planteskoles andel i udbredelsen af de sjældne nåletræer, der kom til Danmark i sidste halvdel af 1800-tallet.

I 1904, da Jens Bornø overtog Hørsholm Planteskole, hørte til forpagtningen i slotshaven: Plantedammen, parterrehaven bag kirken og Bakkehaven. For de to førstnævnte ophørte forpagtningen i 1909. På det tidspunkt var interessen for slotshaven vågnet, og fra en af Lars Niensens og Jens Bornøs venner, landskabsgartner Edvard Glæsel, foreligger fra 1899 en plan til at "genskabe Hørsholm Slotshave i fransk stil". Denne plan er udstillet på Hørsholm Egnsmuseum (19).

Hørsholm Kirke og dens omgivelser

I 1790 var Hørsholm blevet et selvstændigt sogn med slotskapellet som sognekirke. Da det blev bestemt, at slottet skulle rives ned, havde man besluttet at skåne kapellet; men det var ikke solidt nok til at stå alene og det blev brudt ned i 1816. Man tænkte derefter på at indrette kirke i Havepalæet, der en årrække havde været brugt til fouragemagasin for tropperne på Hørsholm. Det opgav man. Dels lå palæet for langt fra byen, dels ville ombygningen til kirke blive meget bekostelig.

Frederik VI lod nu C. F. Hansen udarbejde tegninger til en moderne kirke, d.v.s. i nyklassicistisk stil (20). Kongen lod kirken opføre i midten af den tidligere slotsgård, og skænkede den i 1823 til menigheden. De lige linier i kirkens arkitektur stemmer godt med de rette linier i barokhaven. Dette er på sin vis paradoksalt, da nyklassicismen netop vendte sig bort fra barok og rokoko.

Ved nedrivningen af slottet var parterrehaven selvsagt blevet ødelagt; man havde derefter ryddet nødtørftigt op på Kirkeøen, hvor enkelte træer fra Slotshaven endnu stod tilbage, men iøvrigt lå pladsen omkring kirken hen som græsareal, og det benyttedes til fåre- og kreaturgræsning. I 1842 havde rebslageren i Hørsholm forpagtet kirkepladsen for en afgift på 20 rigsdaler årligt. Han brugte et par af de lange, lige stier til rebslagerbane og lod sine køer græsse på Kirkeøen. Da forpagtningen udløb i 1854, fortsatte rebslageren med at lade sine køer græsse ved kirken. Køerne blev "arresteret" af politiet, og sagen gik til retten, som dømte rebslageren til at opgive sin græsning.

Der skulle nu skabes et "anlæg" ved kirken, og A. G. Schæffer foreslog plantning af elm i de fire rundinger, der endnu eksisterer. Omkring århundredskiftet blev disse plantninger suppleret med grupper af thuja og enkeltstående taks samt hængepil (*Salix alba vitellina pendula*), enkeltstående naur og ahorn. Af denne plantning findes endnu

nogle hængepile, en enkelt naur, en rødbladet og en almindelig ahorn mellem kirken og de østlige slotsdamme. Disse træer får meget smukke efterårsfarver og sætter ved løvfaldstid deres præg på slotshaven.

En del af de gamle lindetræer i alléen fra Ridebanen til Hørsholm Kirke blev fornyet, dels ved plantning og dels ved stævning i begyndelsen af 1900-tallet. De ny træer voksede meget skråt ud over dammene og blev erstattet af en helt ny allé i midten af 1950'erne. De to store træer, der står nærmest Ridebanen, og hvoraf det ene skimtes yderst til venstre, stammer utvivlsomt fra den oprindelige plantning omkring 1740. Postkort ca. 1920

De gamle lindetræer, der stod på dæmningerne fra Ridebanen til Kirkeøen og fra Kirkeøen til Haveøen kom efterhånden til at læne sig mere og mere ud over søerne, og omkring 1955 blev de erstattet af træerne i de nuværende alléer.

På Kirkeøen blev der i 1941 foretaget arkæologiske stikprøveudgravninger for at finde frem til beliggenheden af middelalderborgen og Frederik II's Hørsholm Slot. Planer over resultatet af udgravningen samt genstande, der blev fremdraget, findes på Hørsholm Egns Museum (21). Mellem kirkens sydvestre hjørne og elmegruppen ser man i plænen en stenkrans, der markerer en gammel brønd, der blev udgravet ved den lejlighed. En sten, der står ved udkørselen fra kirkepladsen til Søndre Jagtvej bærer spor af kalkmørtel. Mørtelen stammer utvivlsomt fra middelalderborgen, og stenen blev fremdraget af voldgraven ved Frederik II's slot, som man stødte på, da man i 1963 foretog udgravning til en oiletank umiddelbart syd for kirken.

Ved hjælp af Thuras tegninger og udgravningerne kan beliggenheden af Hørsholm Slot fastslås. De sydligste træer i elmegrupperne syd

for kirken står omtrent i samme linie som slottets sydlige facade. Til markering af denne linie blev der i 1920'erne plantet en avnbøghæk, der nu forlængst er væk.

Hirschholmsommeren 1832, fester i slotshaven

I sommeren 1832 tog digteren Johan Ludvig Heiberg ophold i Hørsholm sammen med sin hustru, skuespillerinden Johanne Luise, og sin moder, forfatterinden Thomasine Gyllembourg. I selskab med dem var digteren Henrik Hertz. Deres ferieophold blev forevigtet i Hertz' "Hirschholmdigte", hvoraf det mest kendte er "Posthuset i Hirschholm". I dette digt har han gengivet slotshavens vemodige og romantiske stemning så godt, at citater herfra næsten er blevet "stående klichéer" til senere beskrivelser af slotshaven. Heller ikke i nærværende artikel skal det mest kendte af versene savnes:

"Hist over Slotshavens sjunkne terrasser
hviler nattens dug som et grædende hav;
Slottet de nedrev i uhyre masser,
vidner Kirken om, lig et kors på en grav.
Eggen er øde, Mathilde, hvor du
flygtig har redet den flygtige ganger,
blot dine lidelser mindes endnu
af den tungsindige sanger".

"Posthuset i Hirschholm" er ikke Hertz' eneste Hørsholm digt, og efter ham fulgte andre forfattere, som skildrede begivenhederne omkring Caroline Mathilde i Hørsholm (22). Hirschholmsommeren fik især betydning efter udgivelsen af Johanne Luise Heibergs memoirer, "Et liv genoplevet i erindringen", der udkom 1891-92, efter at skuespillerinden var død i 1890. I disse erindringer har Hirschholmsommeren en betydelig plads, og yderligere glans blev der kastet over den, da det fornemme skrift "Juleroser" i 1905 bragte udtog af Hertz' dagbog fra 1832, ledsaget af Carl Thomsens charmerende tegninger. Sommerens betydning i litteraturhistorien og for Hørsholm blev understreget ved, at en marmortavle blev sat op på det hus ved Ridebanens vestrands, hvor familien Heiberg havde boet i 1832 (23).

Henrik Hertz var blevet forelsket i Johanne Luise Heiberg. De spadserede ofte sammen i slotshaven, og digteren dristede sig til at skære to H'er i et bøgetræ. I barken på en stor bøg kan man se indridset to H'er, og traditionen siger, at dette er Hertz's træ. Bøgen står syd for Karrusældammen på en lille forhøjning ved stien. Den kendes let på det trådvæv, skovvæsenet har omgivet den med for at beskytte H'erne mod hærværk.

Den romantik, som Hirschholmsommeren forlenede slotshaven, Ridebanen og alléerne med, har uden tvivl været af den største betydning for det syn, man fik på Slotshaven og dermed på dens bevaring.

Hørsholm Slotshave var stedet, som digterne fandt værd at beskrive – den måtte der værnes om!

Schæffers indstilling af 1815 (se s. 22) om anvendelse af slotshavens åbne pladser til planteskole og en vis vedligeholdelse af "promenaderne" blev retningsgivende for driften gennem hele 1800-tallet. Planteskoledrift og kreatur- og hestegræsning medførte, at hele området ikke "sprang i skov"; de åbne pladser og linderækkerne blev bevaret mange steder.

Den historiske kolorit og de åbne pladser indbød til at afholde fester i slotshaven. Den største og berømteste af festerne fandt sted i 1861, da man fejrede 100 året for bøndernes frihed på Hørsholm Gods. Midtpunktet for festlighederne var Hjorten, hvor springvandet senere er anlagt. Både Frederik VII og Grevinde Danner deltog i festen, og deltagertallet er anslået 7.000-8.000 (24).

Den mand, der havde taget initiativet til 100 års festen var Kammerråd C. Christensen – senere kaldt Hørsholms konge – hvis levende interesse for egnens fortid gav sig udslag i det store værk om "Hørsholms Historie", 1879. Hans oplysninger om Hørsholm Slot og Slotshave har været af den største betydning for kendskabet hertil og dermed for bevaring af de rester, der endnu fandtes af slotshaven. Han var hovedmanden ved stiftelsen af Hørsholm Distrikts Økonomiske Selskab, som senere gang på gang har bidraget til slotshavens forskønnelse. Besøgende i slotshaven erindres da også om kammerråden ved den mindsten, der står ved indgangen til haven fra det sydvestlige hjørne af Ridebanen.

I sine erindringer fortæller Johanne Luise Helberg om de tanker, hun gjorde sig i 1832 om Hørsholm Slotshave som et ideelt sted for friluftsskuespil. I 1903 og i 1905 afholdtes de såkaldte rokokofester, hvis overskud skulle bruges til slotshavens forskønnelse (se s. 31). I 1918 og 1919 tog Håndværkerforeningen initiativ til at afholde friluftsskuespil, hvis overskud gik til Teknisk Skole.

Gang på gang har slotshaven været ramme om fester, især grundlovsfester, hvor de lokale foreninger mødte med faner, men også skytteforening, sygekasse m.m. har holdt fest i haven. Indtil 1913 foregik festerne fortrinsvis på Hjorten, senere på pladsen syd for Hjorten, der hvor obeliskken nu står. En af de største fester i nyere tid med over 8.000 deltagere fandt sted 16. september 1936. Anledningen var 175 årsdagen for Hørsholmbondens frihed, men festen fik et stærkt nationalt præg, idet talerne især kredsede om Sønderjylland, hvor den nazistiske bevægelse havde fået vind i sejlene under indtryk af begivenhederne syd for grænsen. Både Christian X og Dronning Alexandrine var til stede (25).

Slotshaven i 1900-tallet

Henimod slutningen af 1800-tallet begyndte udviklingen at tage fart i Hørsholm. Den gav sig bl.a. til kende ved, at der rejste sig røster om byggeri på Ridebanen, men disse planer mislykkedes. Derimod blev der givet tilladelse til at opføre apotek (ca. 1870) og almuepigeskole (1885) – nuværende Gamle Hovedgade 2 og 4 – i det nordvestlige hjørne af slotshaven.

Forfatteren Karl Larsen giver følgende skildring af Hørsholm Slots-
have i begyndelsen af 1890'erne:

"Ved den søndre ende af Hovedgaden var vel Heibergtidens gamle Postgård om-
dannet til et stort og rummeligt hotel, men slottets fordums Ridebane bredte sig
stadig som en vidt strakt plæne, hvis dybe græs i al sin stille fred lå overskygget
af mægtige kastanjetræers brede kroner. Andre ærværdige kastanier førte derfra
i en lang allé - Kohavealléen (nu Rungstedvej) - en lille fjerdingvej ned mod
Strandvejen, og bag Ridebanen lå, - al slotshavens herlighed.

De blanke slotsgrave var bleven indsøer, hvor ænderne rugede, og gedden
sprang, eller de var lagt tørre og udnyttede som planteskole eller eng for ung-
kvæg. På selve Slotsøen lå den hvidtede kirke i streng klassisk stil som en art
gravmæle over det letsindige slot, af hvis stene, den var opbygget. Skærmet mod
vest af høje, skovklædte brinker, kun vedligeholdt på det mest nødtørftige, virkede
den gamle slotshave gribende tungsindigt og skønt med mægtige allétræer af lind
og kastanje og forfaldne busketter, hvor de kraftigste af de mangeartede træer og
planter havde kæmpet sig igennem og vundet overtaget, og hvor vækster havde fået
lov til at gro og udvikle sig imod alle kunstfærdige regler, frie for enhver væren-
de og hæmmende hånd. Thuja'er var blevet højstammede sorte træer, der ragede
mod himmelen som cypresser, vilde frugttræer havde sået sig ind imellem ægte
kastanje og platanbladet ahorn. Bøgen bredte sig i en tæt og kraftig underskov. Og
på den østre side af voldgravene løb atter alléer af bredbladede kastanier langs
kørevejen til hoffets kavalérbygninger og stalde med de småtavlede ruder".

Hørsholm Kirke og dens omgivelser set fra sydøst omkring 1900. Området syd for
kirken - den oprindelige parterrehave - ses her udnyttet til planteskole

Rokokofesterne i 1903 og 1905 havde givet et mindre overskud. Pengene blev sat på rente, og en halv snes år senere var de blevet til ca. 3.000 kr. I 1913 blev pengene overdraget til Grundejerforeningen for Hørsholm Sogn, der havde den nye apoteker, Paul Scheel (26), til formand. Med disse penge gennemførte man den første større fornyelse i slotshaven: Springvandet på Hjorten omgivet af seks cementstøtter, hvori der var indstøbt fragmenter fra slottet (27). Støtterne fik snart navnet "apotekerpillerne" eller "apotekerens piller", fordi de to apotekere Petersen og Scheel, må betragtes som deres "fædre". Også andre steder i slotshaven er der opstillet fragmenter af slottet.

De gamle træerør, der i sin tid havde ført vand til springvandene duede ikke mere, og der blev lagt et jernrør fra Springdammen til det nye springvand, der sprang døgnet rundt, vinter og sommer, indtil 1965, da det ombyttedes med springvandsfiguren "Tors fiskeri", som er udført af billedhuggeren Anne Marie Carl Nielsen og skænket til Hørsholm kommune.

Til de første forskønnelser hører også, at den udtørrede plantedam igen blev vandfyldt.

I 1908 havde Paul Scheel overtaget Hørsholm Apotek. Han var herved blevet nabo til slotshaven, og det var især ham, der tog initiativet til de fornyelser, der fandt sted i første halvdel af 1900-tallet. Fra 1914 til 1921 var apoteker Scheel sognerådsformand. Kommunen havde gode indtægter i disse år, og sognerådet sørgede ikke alene for at give borgerne veje, kloaker, skoler m.m. men ønskede også at gøre Hørsholm Slotshave til en smuk park. Scheel beskrev senere forholdene således: "Hørsholm Slotshave var reduceret til en almindelig skovpart, som den daværende skovrider ikke lagde interesse i at vedligeholde som park..... Tungtsindighed hvilede over dette fortidsminde" (28).

Da festpladsen fik sit springvand i 1913, påtog Hørsholm kommune sig at passe dette anlæg. Men sognerådet med apotekeren i spidsen ønskede kontrol over slotshaven, og i 1914 anmodede sognerådet staten om at måtte købe "kaserneetablisementet", d.v.s. de gamle bygninger fra slottets tid på Folehavevej og Søndre Jagtvej samt Ridebanen, Slotshaven, Ubberøddam og Springdammen m.m. for ialt 75.000 kr. Selv om pengene var meget værd før Første Verdenskrig, var det ikke noget stort beløb, men driften af bygningerne og naturområdet ville imidlertid give betydelige årlige udgifter til Hørsholm Kommune, som i sit andragende anførte:

"Den sum, som statsskovvæsenet årlig anvender til vedligeholdelse er så ringe, at det ikke kan undgås, at den smukke historiske plet efterhånden gror vildsomt til, og søerne omdannes til sumpe. Det har gentagne gange været forsøgt at få parken under de offentlige lysthaver, men med negativt resultat. Af de fire damme er kun den ene holdt fri for vegetation, to er efterhånden tilgroede, og den fjerde henligger udtørret. Såfremt parken overgår til kommunens besiddelse, er det hensigten efterhånden at udbedre det forsømte og vedligeholde den på lignende måde som Frederiksberg Have. Men dette vil kræve meget betydelige ofre, medens indtægterne af lidt skovning i ny og næ ikke kan betyde stort".

Under krigen 1914-18 brugtes kasserneetablisementet af husarerne, som holdt rideøvelser på Ridebanen og i slotshaven. Ministeriet kunne altså henlægge kommunens anmodning.

Springvandet og apotekerpillerne i 1920'erne

Sognerådet havde imidlertid ikke glemt sit ønske, og gentog i januar 1918 sin anmodning, men dog i reduceret form, idet man nu kun ønskede: 1) Ridebanen, hvis vedligeholdelse allerede blev varetaget af kommunen, 2) slotshaven, hvor kommunen vedligeholdt kirkepladsen og pladsen ved springvandet, samt 3) Ubberød Dam og Springdammen, som kommunen førte et vist tilsyn med. Kasserneetablisementet omtales ikke, og der tilbydes ikke nogen pris. Af følgende citat fremgår væsentlige begrundelser for kommunens anmodning:

"Vi er villige til at lade pålægge servitutter i videst mulig omfang, således at intet af interesse for det offentlige kan forrykkes, og som ovenfor nævnt, vil vi tillægge det den største betydning, om vi kunne få lejlighed til at aflaste den truenede arbejdsløshed gennem de meget betydelige arbejder, som en regulering af parken og oprensning af dammene vil medføre"

Om det kunne lykkes at få denne overdragelse hurtigt i stand, ville det kunne skaffe arbejde til mange hænder. Alene oprensningen af dammene, og vi skal her anføre, at disse damme, selv i meget gamle mænds minde ikke har været oprensende, utvivlsomt gemmer værdifuldt gødningsstof på bunden"

Heller ikke denne henvendelse førte til ændring i ejendomsforholdet til de nævnte arealer. Arbejdsløsheden var imidlertid en kendsgerning, og det lykkedes i 1920 Hørsholm Kommune at skaffe økonomisk grundlag for at få sat en "sanering" af slotshaven igang med tilskud fra staten. Den 5. oktober 1921 bringer et lokalt blad en oversigt over istandsættelsen, der må betegnes som den mest omfattende i havens historie siden anlægget.

"Når man bliver færdig med reguleringen i den vestlige side af parken, hvor man også vil søge at rekonstruere de gamle kanaler, som har været der på slotstets tid, skulle istandsættelsen være tilendebragt, og man vil da have anvendt et

samlet beløb på ca. 100.000 kr. til dette formål, idet der fra Staten og Hørsholm Kommune er ofret henholdsvis 40.000 kr. og 50.000 kr., medens Økonomisk Selskab har bevilget et årligt bidrag på 1.000 kr. i 3 år, og Grundejerforeningen har bevilget 2.000 kr. i 2 år, ligesom der fra privat side er skænket 5.000 kr.

Det vil nok undre mange, at der har kunnet fremskaffes så mange penge til slotshavens forskønnelse, og man må da sikkert give apoteker Scheel ret, når han udtaler, at det vil der heller ikke være mulighed for at gøre mere end én gang. Men for at det ikke skal være givet ud omsonst, må Statsskovvæsenet, hvorunder slotshaven sorterer, også kende sin forpligtelse og træde hjælpende til med hensyn til den fremtidige vedligeholdelse.

Vil Statsskovvæsenet ikke det, er der ingen anden udvej, end at Staten må lade de offentlige lysthaver overtage slotshaven, da man ikke kan forlange, at Hørsholm Kommune fremdeles skal være med til at vedligeholde Statens domæner".

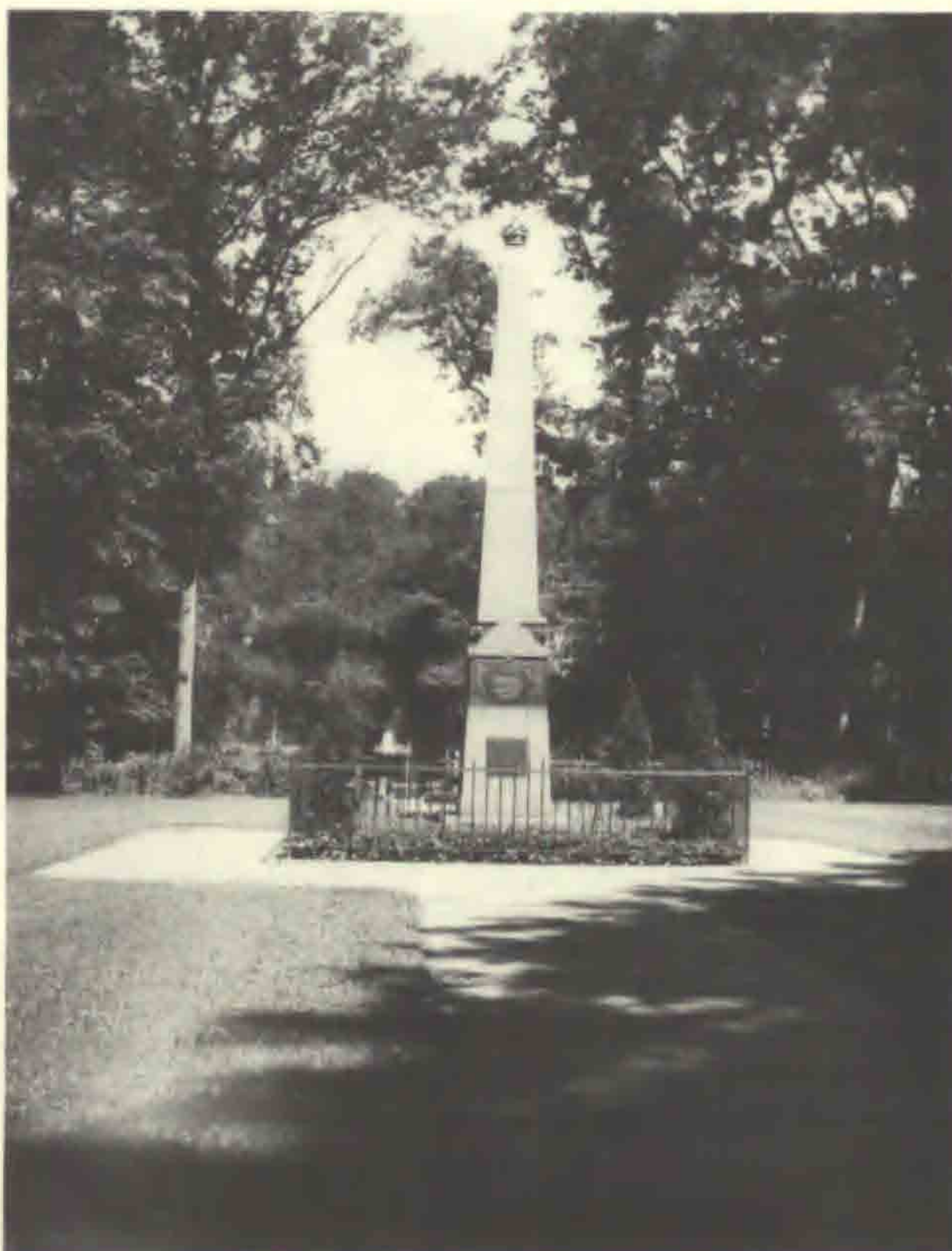
Denne notits er tydeligvis inspireret af apotekeren, der havde udvirket, at daværende inspektør ved de offentlige lysthaver, Clemens Jensen, var kommet til at lede arbejdet, der havde omfattet oprensning af dammene, beskæring af træer, istandsættelse af veje og gange, opsætning af bænke.

Selv om der var brugt mange penge, var arbejdet med slotshavens forskønnelse ikke tilendebragt. I 1927 rejste Naturfredningsforeningen igen spørgsmålet om istandsættelse overfor Staten, og Berlingske Tidende bragte 1. november meddelelsen under overskriften: "Slotsparken i Hørsholm vanrøgtet". Den 21. november året efter skrev forfatteren Sv. Leopold en kronik i Nationaltidende, hvor han taler om at genskabe Hørsholm Slotshave i "sin enestående pragt og barokke magnificence", og han fremhævede, at haven med sine 200 år nu besad "kæmpealléer" og store træer, der ville give en langt mere fuldkommen have, end da den blev anlagt. Dengang så slotshaven "ud som en altfor skyggeløs park, der kun lå i solskinnet og ventede på sin fuldendelse".

I slutningen af 1920'erne voldte arbejdsløshed igen problemer, og i Hørsholm Slotshave tog man fat på arbejder, som man ikke havde nået i 1921: oprensning af de helt tilgroede små damme i den vestlige del af haven, Karrusældammen og Magdalenedammen, hvis holm blev tilplantet med rhododendron, som i vore dage er blevet til en lille rhododendronskov.

Et indtryk af tilstanden i slotshaven får vi gennem Adresseavisen for Usserød, Hørsholm og Rungsted pr. 9. oktober 1929. Bladet glæder sig over opgravningen af Karrusældammen, som vil give klart vand på begge sider af den vestlige damsti og tilføjer: "Det vil sikkert blive meget smukt, og i det mindste nødvendiggøre en radikal oprydning i dette stykke urskov", og man mener hermed hugst i underskoven, så de store smukke bøgestammer kan komme til deres ret. På Festpladsen ovenfor springvandet lå alt hen som en urskov, hvor man til "nød kunne finde de smukke, gamle valnøddetræer".

Valnøddetræerne stammede formentligt fra Schæffers plantninger; hvert træ havde sin særlige type nødder, der efter størrelse blev kaldt almindelige-, konge- og kejservalnødder. Vest for trappen, der fører ned til springvandet, står en tyrkisk eg = frynseeg (*Quercus cerris*), der må antages at være henved 100 år.

Obelisksken, hvis bronzerelleffer fortæller stedets historie, blev rejst i 1932, på initiativ af apoteker P. Scheel

I sommeren 1931 rev stormen et af de store valnøddetræer omkuld, og dette gav formentligt anledning til oprydning på Festpladsen, som det følgende år blev til "Pladsen med Obelisksken". Landmandsbanken havde overtaget en større ejendom i Hørsholm, og i haven stod en obelisk af granit (29). Apoteker Scheel havde fået banken til at skænke den til opstilling i slotshaven, og han fik Hørsholm Distrikts Økonomiske Selskab og Grundejerforeningen til at betale udsmykning og opstilling. I samråd med H.C. Rosted (30) havde billedhuggeren Richard Magnussen forsynet obelisksken med forgyldt krone, således at den kom til at ligne og dermed symbolisere tårnet på Hirschholm Slot (se billedet s. 8 og citatet s.9). Slottets bygningshistorie blev fortalt på obeliskskens bronzerelleffer: 1) Frederik II's Hørsholm Slot 1582, 2) Hirschholm Slot 1739, 3) Hirschholm Slot 1744 og 4) Slottets skaber og herskerinde Sophie Magdalene. Med det sidstnævnte relief var en tanke, man længe havde næret i Hørsholm, blevet til virkelighed. Ved en højtidelighed den 4. oktober 1932 overgav Paul Scheel obelisksken til planteskoleejer Jens Bornø, der som sognerådsformand repræsenterede

Hørsholm Kommune. Kommunen havde ladet opstille et bronzegitter omkring obelisken og påtog sig at vedligeholde obelisken og pladsen omkring den.

Ridebanen med dens træer og alléen langs med Folehavevej må betegnes som en del af slotshaven, og selv om Folehavevej var blevet amtsvej tilhørte træerne her ligesom træerne på Ridebanen Staten. På initiativ af Naturfredningsforeningens lokalkomite blev disse træer og adskillige andre i Hørsholm fredet i 1931 (31). Fredningen blev snart hævet for de træer, der stod ud for Kavalérboligerne, og da enkelte af de fredede træer gik ud, og andre ansås for farlige for trafikken, fastsatte overfredningsnævnet i 1951 – efter indstilling fra Hørsholm Skovdistrikt og Hørsholm Kommune – ændrede fredningsbestemmelser af 17. februar 1951, hvori det hedder:

"Træerne udgør en væsentlig del af det skønne område: Slotshaven med dammene, Ridebanen, Folehavevej med Kavalérboligen, de gamle stalde og laden – nu Jagt- og Skovbrugsmuseet – og at man i stedet for sådan enkeltvis fornyelse med små allétræer hellere på grundlag af en undersøgelse af træernes sundhedstilstand og levedygtighed måtte udarbejde en plan, der – med iværksættelsen måske udstrakt over 2-3 år – gav mulighed for en fornyelse af træbestanden på større strækninger ad gangen, og da helst med så store træer, som det lader sig gøre, og med træarter, som på en gang kunne glide tilfredsstillende ind i billedet med de tilbageværende ældre træer og være af mere stabil beskaffenhed end hestekastanie, i hvert fald hvor placeringen er en sådan, at nedfaldende grene kan være til fare for trafikanter".

Dæmningen mellem Haveøen og den sydlige del af slotshaven blev lavet i begyndelsen af 1800-tallet af materialer fra slottets nedbrydning. I 1936 blev den fjernet og erstattet af en træbro, så vandet fik fri adgang mellem de østlige og vestlige damme. Ovenstående billede blev taget kort før dæmningen blev fjernet

I 1936 blev dæmningen syd for Haveøen fjernet og erstattet af en træbro og herved blev kanalen mellem de to sydlige damme genskabt.

I 1940'erne blev der bygget en stentrappe med en stenbænk foroven på vestskråningen lidt syd for Dronningens Terrasse. Omtrent samtidig blev der foretaget hugst og oprydning ved den nordvestlige dam, hvor der blev plantet birk og popler (*Populus vernirubens*) i det sumpe område, der kaldtes "Grødfadet", samt en række birk mellem stien og dammen. Fra Arboretet blev der udplantet en krybende bøg og en krybende eg syd for den østlige dam og – i begyndelsen af 1950'erne – to kinesiske vandgraner (*Metasequoia glyptostroboides*). Disse og andre fornyelser i slotshaven skyldes skovrider A. Gram (1940-67), og foranledningen er måske et par artikler i de lokale blade i efteråret 1944. Skovrideren fremkom selv med følgende udtalelse: "Det er såmænd ikke så underligt, at spørgsmålet om slotshavens tilstand dukker op gang på gang; det er jo kun bevis for, at der er interesse for denne sag, og der bliver ikke ro om den, før spørgsmålet er løst på tilfredsstillende måde".

Ved forhandling mellem Hørsholm Skovdistrikt og Hørsholm Kommune blev det fastlagt, hvorledes skov og kommune skulle fordele vedligeholdelsen af slotshaven imellem sig. Kommunen påtog sig at holde græsplænerne og anlæggene omkring springvandet og obelisken samt pladsen omkring kirken og vejen fra Ridebanen til obelisken, medens skovdistriktet holder de øvrige veje og stier samt træbestanden. Også Ridebanen passes af kommunen, som i de senere år har brugt ca. 35.000 kr. årligt på Hørsholm Slotshave og 15.000 kr. på Ridebanen.

I orkanen i oktober 1967 væltede adskillige af slotshavens træer. Der er siden foretaget hugst i den gamle bestand, især i den østlige del, hvor der i 1975 også blev hugget ud i undervæksten, og herved er skovbilledet blevet lysere og venligere end tidligere.

De lokale blade bragte i 1974 nogle artikler med skarp kritik af tilstanden i slotshaven, specielt af tilgroningen af dammene. I efteråret 1976 er der foretaget en dybtgående oprensning med store gravemaskiner af den sydvestlige dam, og der er påbegyndt oprensning af Magdalenedammen. En del af fylden fra oprensningen er brugt til opfyldning af Karrusældammen, en del anbragt i den østlige del af Hjorten, og en del på skråningerne i vestsiden af slotshaven. Herved er enkelte af de oprindelige linier i Kriegers 250 årige haveanlæg blevet udslettet. Såvel udtyndingen i undervæksten i 1975 som oprensningen af dammen i 1976 er udført af Hørsholm Skovdistrikt som beskæftigelsesarbejde.

Over sigt

Endnu eksisterer væsentlige træk af den oprindelige Hørsholm Slotshave, hvis anlæg blev påbegyndt for 255 år siden.

Af de oprindelige plantninger, der nu er mellem 225 og 250 år, findes der spredt på Ridebanen, i alléerne og i skoven mange prægtige

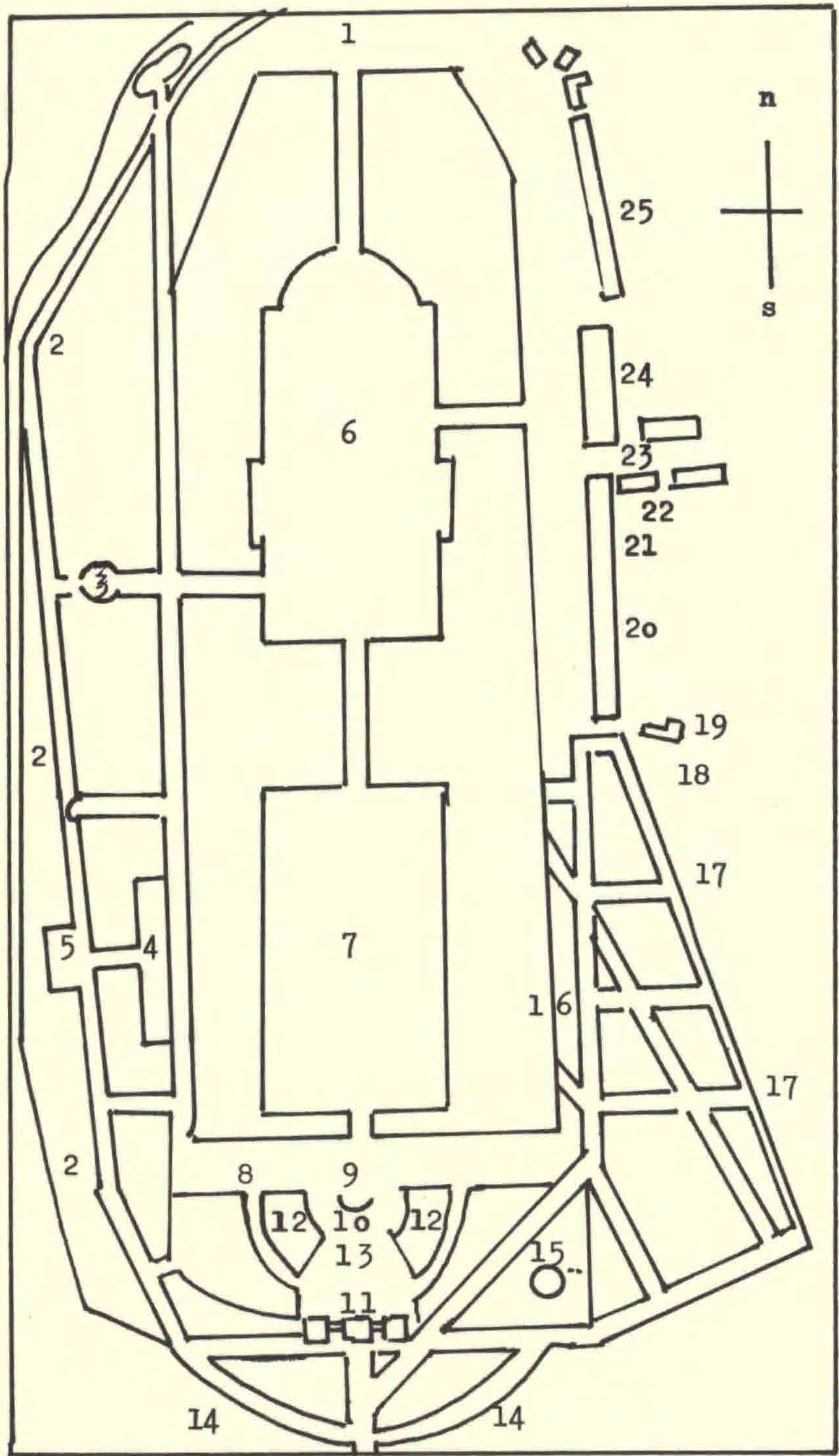
træer, der har nået store dimensioner, især elm og bøg, men også en del lindetræer og enkelte hestekastanier. Jordbunden i slotshaven er frugtbar, og gennem mere end hundrede år har de forskellige træarter forynget sig selv ved frø eller stødskud. Bevoksningen indeholder således træer, hvis aldre varierer fra 1 til 250 år.

Elm og bøg ved indgangen fra Folehavevej til slotshaven. De stammer uden tvivl fra det oprindelige anlæg og er nu omkring 240 år gamle. I baggrunden skimtes gartner Nielsens nåletræer fra slutningen af 1800 tallet. P. C. N. fot. marts 1971

Som minder om Schæffers og Lars Nielsens interesse for fremmede træer findes østamerikanske løvtræer fra omkring 1800 og forskellige nåletræer fra slutningen af 1800-tallet.

Slotshavens anvendelse til planteskole og udtørring af de vestlige slotsdamme har vel gennem en periode tilsyneladende udvasket linierne i barokhaven. Denne anvendelse har imidlertid hindret, at skoven har bredt sig ud over disse områder. Da interessen for det gamle anlæg blev vakt i vort århundrede, var grundstammen i anlægget således bevaret.

TEKST TIL SKITSE

Skitse over Hørsholm Slotshave efter Thuras plan, se s.11. Bemærk: Nord er opad, modsat Thuras plan.

En del af gangene eksisterer ikke mere. Tallene viser nogle vigtige lokaliteter og nedenfor angives navnene på og anvendelsen af disse steder i fortid og nutid.

1. Ridebanen. Ved den nordvestlige indgang til slotshaven står mindesmærket for kammerråd C. Christensen.
2. Norske Allé eller Bakke Allé. På strækningen fra knækket og ned mod Ridebanen står en del af de oprindelige allétræer.
3. Oprindeligt terrasseformet anlæg.
4. Karruséldam. Den oprindelige anvendelse ikke oplyst.
5. Pladsen, hvor Norske Hus fra 1733 lå. Skråningen ned mod dammen var oprindeligt beplantet med nåletræ.
6. Slotsholmen eller Slotsøen, efter kirkens opførelse i 1823 kaldt Kirkeøen. Ud for det sydvestlige hjørne findes nu en halvø med Dronningens Terrasse (se note 17). Den nuværende vestlige bro til fastlandet ligger nordligere end på planen. Den nuværende østlige bro ligger sydligere end her angivet.
7. Haveøen eller Firkanten. Linderækkerne stammer fra det oprindelige anlæg.
8. Magdalenedam og -holm er anlagt i 1750'erne og derfor ikke med på Thuras plan fra 1749.
9. Springvandsplads, nuværende springvand fra 1913, indtil da festplads, se 12, pladsen med "apotekerpillerne".
10. Kaskade i oprindelige anlæg, nu trappe.
11. Havehuset eller -palæet, operahuset, det kinesiske hus.
12. Hjorten, festplads indtil 1913.
13. Pladsen med Havehuset, senere festplads, og fra 1932 pladsen med obelisken.
14. Den runde allé har delvis mistet sin form i nutiden. Grænsen for slotshaven ligger sydligere end angivet på planen, idet der i 1815 blev plantet og på en strimmel jord syd for daværende slotshave.
15. Her har formentligt ligget et lysthus. En lav, ringformet vold markerer pladsen.
16. En del østamerikanske træer fra Schæffers forsøgsplantning fra omkring 1800 står langs søbredden.
17. Øst for slotshaven lå Bakkehaven. Langs denne Bakkehavegangen, flankeret af enkelte prægtige bøge fra havens anlæg. Bakkehaven tilplantet med bøg omkr. 1950.
18. En gruppe nåletræer fra 1880-90'erne. Hørsholm Planteskoles præsentation af ny-indførte træarter.
19. Fiskemesterboligen, senere skole, nuværende Folehavevej nr. 25.
20. Kavalérbygningen, bygget i en etage 1735, forhøjet i 1744, nu Folehavevej 19-23.
21. Kavalérstalden, bygget af J.C. Krieger 1921, nu del af Jagt- og Skovbrugsmuseet, Folehavevej 17. Ud for den nordlige del af stalden står to store linde og en meget smuk hestekastanje fra de oprindelige plantninger.
22. Oprindeligt amtsforvalterbolig, nu Hørsholm Egns Museum.
23. Plads i slottets avlsgård. I 1766 rejstes her Stolbergstøtten, Hørsholmbøndernes frihedsstøtte.
24. Den store Lade, opført 1713, nu Jagt- og Skovbrugsmuseum.
25. Livstalden, Garderstalden, senere Husarstalden, opført 1732-38. Oprindelig stald for "Livgarden til hest". Nu Jagt- og Skovbrugsmuseum. I den gamle frugthave øst for stalden findes enkelte gamle sorter.

I 1900-tallet er der gjort et bevidst arbejde for at genskabe vigtige træk i den oprindelige slotshave. Dammene er blevet oprenset, og der er etableret åbne, sollyse pladser. Der er blevet indrettet springvand og der er blevet rejst en obelisk, der fortæller om stedets historie. Haveøens linde er blevet topkappede og lindealléerne på dæmningerne er blevet fornyet.

Det er karakteristisk, at de store fornyelser i slotshaven i vort århundrede har fundet sted som beskæftigelsesarbejder, og at initiativet især er kommet fra Hørsholm Kommune, der har påtaget sig vedligeholdelse af betydelige arealer i slotshaven.

Nogle vigtige årstal i Hørsholm Slotshaves historie:

1722	Krieger beordres til at "ordne slot og have symmetrisk"
ca. 1735	Krieger afløses af Eigtved som havearkitekt
1737	Eigtveds anlægsplan for købstaden Hirschholm
1739	Slottets første indvielsesfest
1744	Slottets anden indvielsesfest
ca. 1750	Magdalenedammen
1771-72	Christian VII's hof på Hirschholm
1794	Slotshaven under forstvæsenet
1810-12	Hirschholm Slot nedrives
1823	Kirken indvies
1832	Heibergs og Hertz' Hirschholmsommer
1854	Elmegrupperne på Kirkeøen plantes
1903 og 05	Rokokofesterne
1909	Planteskolevirksomheden ophører
1913	Springvand og "Apotekerpiller"
1921	Den store oprydning
1931	Fredning af alléerne
1932	Obelisk
1935-36	Mindre istandsættelser - veje, stier, damme
1944-45	Kapning af lindetræerne på Haveøen
1955	Alléerne på dæmningerne fornyes
1965	"Tors fiskeri" erstatter det gamle springvand
1967	Stormfald
1971	Slotshaven beskrives i "Vandreture i statsskovene"
1976	Oprensning af den sydvestlige dam

Henvisninger

Enkelte henvisninger er givet i teksten, andre i noterne. For artiklen har de væsentligste trykte kilder været nedennævnte.

Litteratur

- Bredsdorff, Peter: "Hirschholm købstad - idealby og virkelighed", trykt i Tidsskriftet Byplan nr. 69, 1960. Særtryk af tidsskriftet udsendt til borgerne i Hørsholm under navnet: "Hørsholm fra slotsstad til villaby".
- Christensen, C.: "Hørsholms Historie", 1879, fotografisk genoptryk 1976.
- Larsen, Karl: "Hørsholm og Rungsted", udg. af Hørsholm Grundejer- og Kommunalforening, 1913.
- Lund, Hakon: "Danske haver i det syttende og attende århundrede", 1963.
- Lund, Hakon: "De kongelige lysthaver" - forventes udsendt efterår 1977.
- Rosted, H. C.: "Fra adelsborg til kongeslot - Hørsholms historie indtil 1730", 1957.
- Rosted, H. C.: "Hirschholm Slot - et kongeslot og dets skæbne 1730-1746", 1963.
- Rosted, H. C.: "Den gamle planteskole - Hørsholm Planteskole gennem 175 år", udg. af Hørsholm Planteskole, 1962.
- Rosted, H. C.: "Hørsholm og Rungsted", udg. af Turistudvalget, 1935.
- Rosted, H. C.: "Hørsholm - en by med historiske minder", udg. af Hørsholm-Rungsted Turistforening, 1967.
- Scheel, Paul: "Hørsholm kommune gennem 50 år" i "Håndværkerforeningen for Hørsholm og Omegn 1899-1949", udg. af Håndværkerforeningen.
- Thura, Lauritz: "Den danske Vitruvius", 2. del, 1749.
- Weilbach, Fr.: "Architekten Lauritz Thura", 1924.

Arkiv

Arkivalier og billeder på Hørsholm Egns Museums arkiv. Hvor intet andet er anført er grundlaget for illustrationerne udlånt af Hørsholm Egns Museum.

1. Hørsholm Egns Museums arkiv.
2. H. C. Rosteds privatarkiv s. st. indeholdende udskrifter, notater, avissudklip m.m. Mundtlige beretninger om Hørsholm Slotshave - især af H. C. Rosted.

Noter

1. Nedennævnte fire kendte arkitekter er knyttet til Hørsholm Slot og Slotshave. Johan Cornelius Krieger (1683-1755) såvel arkitekt som havearkitekt; i 1725 udnævnt til overlandbygmester, i hvilken egenskab han havde overopsyn med samtlige kongelige haver. Han er kaldt vor første havearkitekt og var den barokke havestils førende skikkelse i Danmark. Af hans haveanlæg kan nævnes Hirschholm og Frederiksborg. Sidstnævnte er vor bedst bevarede barokhave. Af bevarede bygninger i Hørsholm havde Kavalérestalden Krieger til arkitekt. Nicolai Eigtved (1701-54), uddannet som gartner, studierejser, hofbygmester 1735-42. Af byggearbejder kan nævnes "Frederiksstaden" i København (bl.a. Amalienborg), Frederiksdal. Af særlig interesse for Hørsholm: Havepalæet i slotsparken, revet ned i begyndelsen af 1800-tallet, Sophienberg Slot ved Rungsted, hvoraf en torso endnu står (1744) og den her omtalte byplan for købstaden Hirschholm (1737). Lauritz de Thura (1706-59), militær uddannelse, studierejser i udlandet, udnævnt til hofbygmester 1733. Vor mest fremragende repræsentant for senbarokken i Danmark. Forestod byggeriet på Hirschholm 1733-44. Af endnu eksisterende bygningsværker kan nævnes Eremitagen i Jægersborg Dyrehave, Jægergården ved Jægersborg, Tårnet på Frelsers Kirke. Udgav "Den danske Vitruvius", 1746-49 med mangfoldige kobberstik af samtidig dansk bygningskunst, herunder Hirschholm Slot og Slotshave. Af interesse for Hørsholm kan nævnes ridehuset på Hillerødsholm fra 1745, ombygget 1817. Trods væsentlige ombygninger kaldtes det stadig Thuras Ridehus. Det blev flyttet til Hørsholm på hjørnet af Folehavevej og Gøgevangen i 1940. C. F. Hansen (1756-1845) professor ved arkitektskolen, overbygningsdirektør.

- Adskillige bygninger i nyklassicistisk stil, bl.a. Frue Kirke og Domhuset i København. Hørsholm Kirke ses som en formindsket udgave af Frue Kirke. Han var medlem af den kommission, der skulle forestå genopførelsen af Christiansborg efter branden i 1794 og Københavns Råd- og Domhus (se s. 20). Han kom herved til at øve indflydelse på den beslutning, der blev taget om at nedbryde Hirschholm Slot.
2. I afsnittet om slotshavens anlæg er især benyttet de i litteraturlisten nævnte arbejder af Bredsdorff, Rosted 1962 og 1963, og Wellbach.
 3. På Hørsholm Egnsmuseum findes fem af Schröters tegninger. Grundplanen er gengivet på en stor farvelagt tegning.
 4. Disse træk i slotshaven ses på en tegning, der er dateret til ca. 1735, og som formentligt skyldes Krieger, gengivet hos Rosted 1963, side 24-25.
 5. I 1957 holdt professor Peter Bredsdorff ved Kunstakademiets stiftelsesfest et foredrag om "Hirschholm købstad - Idealby og virkelighed" - se litteraturlisten. I Bredsdorffs afhandling bringes en rekonstruktion, der viser forholdet mellem slotshave og købstad, tegnet af arkitekt Henning Ortmann, og det er den, der er gengivet her. Vedrørende kortet, der viser Fredensborgvejens forløb i 1801 henvises til Torben Topsøe-Jensen: "Fredensborgvejen", udg. af Museumsforeningen for Hørsholm og Omegn, 1975.
 6. Gang på gang er man stødt på disse træender ved jordarbejder. Da Springdammen blev oprenset i 1971 stødte man på et træør ved udløbet fra dammen ved den nuværende rensebrønd. Ved oprensningen af den sydvestlige slotsdam i 1976 kom to træender til syne umiddelbart øst for træbroen, der fører fra springvandet til Haveøen. Disse træender blev ikke beskadiget ved oprensningen og ligger på bunden af dammen.
 7. I "Laden" på Jagt- og Skovbrugsmuseet er udstillet et stammestykke og beskrivelse af dette træ (nr. 6738). Det kan tilføjes, at en årringstælling på et af de gamle træer, der blev fældet ved Rådebanen har givet plantningsåret ca. 1740.
 8. H. C. Rosted, 1963, s. 177-179 beretter indgående om grotten og gengiver gravskrifterne over hundene samt en tegning af grotten fra 1824 (s. 192).
 9. Der findes adskillige skildringer fra slotshavens storhedstid i romanstil. På historiske studier bygger f.eks. Richard Petersen: "Minder fra Øresundskysten", 1891. Om Chr. VII's ødelæggelse af statuerne, se Rosted 1963, s. 180.
 10. Thor August Odenkrantz: "Nordsjælland og København i sommeren 1806", udg. ved Torben Nielsen, Foreningen f. Boghåndværk, 1956, s. 27.
 11. F.eks. Christensen s. 39, Rosted 1962 s. 22 ff. og Richard Petersen (se note 9) s. 135-147. Citatet fra Engelstofts dagbog er gengivet - i moderne retskrivning - efter "Mine vandring i Sjælland" ved Povl Eller i "Fra Frederiksborg Amt", 1961, s. 54 ff.
 12. Chr. Molbech: "Ungdomsvandring", 1811, s. 247.
 13. C. H. von Linstow, overforstmaster 1784-1823, havde embedsbolig i Kavalérbygningen, nuværende Folehavevej 21. Han blev begravet i Folehave Skov i midten af en vejstjerne, bestående af 8 veje, der opdeler det omgivende areal i trekanter, som i 1801 blev tilplantet med otte forskellige arter af nåletræ som et led i de forsøgsplantninger med afprøvning af fremmede træarter, som Schæffer udførte. Endnu står gravstenen på stedet og fortæller om Linstow; enkelte lærk, ædelgran og en Weymouthsfyr, der nu er døende, vidner om tidens interesse for fremmede træer.
 14. Hørsholm Planteskole er landets ældste endnu eksisterende planteskole. Den blev grundlagt 1787 og drevet under statsskovbruget indtil 1865 (se s. 20). Fra 1866 har planteskolen været privat drevet, dels på jorder, der blev lejet fra Hørsholm Skovdistrikt, dels på egne jorder. Hørsholm Planteskoles historie med oplysninger om de skiftende ledere og ejere er fortalt af H. C. Rosted i "Den gamle Planteskole", 1962, udgivet af Hørsholm Planteskole, og af Anton Pedersen i "Gartnerslægten Glæsel" i "Fra Kvangård til Humlekule", 1971, s. 40-47. Forfatterens oplysninger om slotshaven som planteskole hviler især på Rosteds afhandling og på notater i Rosteds privatarkiv.
 15. Der må være tale om den endnu eksisterende frugthave øst for Jagt- og Skovbrugsmuseet. Her findes adskillige meget gamle frugttræer med gamle sorter.

16. Tiltrækning af fremmede træarter havde i højeste grad Schæffers interesse. Han oversatte en kendt tysk planteskolevejledning: "Anvisning til at opelske indenlandske og udenlandske træarter i det frie", 1799, og skrev selv: "Anvisning til skovdyrknin-gen og plantagevæsenet", der også udkom i 1799, samt andre bøger. Ikke alene i slotshaven, ved Linstows grav og i Schæffers Arboret, tæt ved graven havde han forsøgsplantninger. Han var også god bekendt med professoren i forstbotanik, Erik Nissen Viborg, - senere direktør for Veterinærskolen, - der anlagde vor første forstbotaniske have ved Skovriderkroen i Charlottenlund, og hertil leverede Schæffer mange planter, både inden- og udenlandske. Se F. Günther Christensen: "Viborgs arboret i Charlottenlund", Dansk dendrologisk årsskrift, bd. IV, 3, 1976, s. 32-45.
- Kort efter at Landbohøjskolens Arboret blev anlagt i Hørsholm (1936) fremhævede arboretforstander C. Syrach-Larsen betydningen af, at afprøvningen af fremmede træarter kom til at ske på det sted, hvor M. G. Schæffer havde udført et grundlæg-gende arbejde på dette område. Se "Arboretet og Forstbotanisk Have", Kgl. Veteri-nær- og Landbohøjskoles årsskrift 1938, s. 73.
17. Opfyldningen ud for den sydøstlige del af Slotsøen, hvorved den vestlige slotsdam blev delt i to, er ikke medtaget på matrikelkortet over Hørsholm fra 1812 og heller ikke på senere kortmateriale, der har matrikelkortet som grundlag. Den er afsat på Schæffers kort fra 1815, på de senere skovkort og på generalstabskortene.
- På kortet fra 1815 er til venstre for opfyldningen - senere kaldt "Dronningens Terrasse" skrevet et 11-tal, der i forklaringen betegnes: "Forhenværende kirse-bærhave - apparellen kaldet". Apparell er tydet som en "fordanskning" af det fran-ske ord "apparell", der betyder skråning, rampe.
- Christensen kalder i 1879 stedet for "Dronningens Terrasse" og kalder terrassen en "lille levning af ruiner" (s. 41). Skovkortet 1883 betegner stedet som apparellen.
- Rosted (1962, s. 26) identificerede Dronningens Terrasse med apparellen og ud-talte, at terrassen under ingen omstændigheder kan være ruiner af Hirschholm Slot, idet han hermed mente, at ingen del af slottet havde stået på dette sted.
- Opfyldningen af dammen her står uden tvivl i forbindelse med slottets nedrivning, idet man har "ryddet op" på pladsen ved at fylde brokker og jord i slotsdammen. Herved er også Slotsøens form blevet noget forandret.
- Betegnelsen apparell og terrasse kan efter Schæffers kort fra 1815 gå på den ter-rasseformede del af haven, der ses på tegningen fra 1755, se s. . Der kan så se-nere være sket en forveksling, således at begge navne er flyttet over på opfyldnin-gen. Dette forsøg på en forklaring løser imidlertid ikke spørgsmålene om, hvornår og hvorfor de nuværende stenmure på terrassen er bygget.
- Det har ikke været muligt under udarbejdelsen af denne artikel at foretage et nær-mere studium af dette dunkle punkt i Hørsholm Slotshaves historie.
18. Se H. C. Rosted: "Den gamle skole på Folehavevej", udg. som privattryk 1966 af Finn Rosetszky.
19. Edv. Glæsel var farbroder til Hilmar Glæsel, ejer af Hørsholm Planteskole 1931-68, da planteskolen omdannedes til et interessentskab. Nuværende leder er Ib Glæsel.
20. Om C. F. Hansen, se note 1. I anledning af 150 årsdagen for kirkens indvielse skrev T. Topsøe-Jensen en kronik i Frederiksborg Amts Avis 20. september 1973, hvorl kirkens historie berettes. Kirken tilhørte staten til 1935, hvorefter menighedsrådet overtog den, i henhold til lovgivningen.
21. Rosted har beskrevet udgravningerne, 1957, s. 30-34 og s. 83.
22. Se H. Schærffs artikel: "Hørsholm- og Rungstedegnen i digtningen" i "Hørsholm sogns julebog" 1926, s. 30-42.
23. Huset er nu revet ned. Tavlen findes på Hørsholm Egns Museum sammen med en montage af Carl Thomsens tegninger fra "Juleroser", 1905.
24. Festen 1861 er beskrevet indgående af H. C. Rosted: "Fra fæstebonde til selvejer", 1961, s. 113-123.
25. I Hørsholm Egns Museums arkiv findes en film, der blev optaget ved festen.
26. Paul Scheel (1870-1961), apoteker i Hørsholm fra 1908. Mange tillidshverv, såvel indenfor som udenfor farmacten, også lokalt. Han deltog med stor interesse i livet på egnen og arbejdede for egnens udvikling. Formand for sognerådet, for Grund-ejer- og Kommunalforeningen for Hørsholm Sogn, der gjorde ham til æresmedlem.

Scheel har skrevet om "Hørsholm kommune gennem 50 år", og heri fortæller han om slotshaven. - Se litteraturlisten.

27. Arkitekt Bernhard Ingemann og amtsvejnspektør Kjærgård forestod arbejdet med springvand og støtter uden vederlag. "Apotekerpillerne" var udsat for skarp kritik i "Dansk Arkitektforenings Tidsskrift" 17. februar 1917 i en artikel af z (Zehngraff). Artiklen hedder "Rådhuset i Hørsholm" og det er især rådhuset og dets arkitekt, Bernhard Ingemann, der står for skud. Om springvandet og pillerne hedder det: "Springvandet var en fattig enlig stråle, og kummen var tynd og stakkels i sin form. Men dette var ikke det værste. Det frygteligste var 6 firkantede cementpiller, der støttede springvandet, og i hvilke var anbragt fragmenter af slottets sandstensornamenter, her en arm, der et øje og hist en barm".

Også senere har anlægget været kritiseret, men man har nu "vænned sig" til pillerne. De er efter min opfattelse et meget vigtigt led i slotshavens historie, både på grund af den mission, de har som "montrer" i det lille frilandsmuseum, der viser glimt af slottets udsmykning, og fordi de er symboler for 1900-tallets interesse for at genskabe træk af den gamle barokhave.

28. Citat efter Scheel s. 35. Skovridere og skovfogeder i 1900-tallet:

Skovridere:

Fra 1901 V. H. Sundby, Lillerød
1913 G. N. Arboe Hauberg, Tokkekøb
1931 Aa. Isebrand Holten, Holte
1940 Alfred Gram, Hørsholm
1967 J. U. Wedell-Heinen, Hørsholm

Skovfogeder, alle i Folehavehus:

Fra 1897 J. P. Nielsen
1906 Søren Jensen
1926 H. C. C. N. Hansen
1957 Sv. Nielsen

29. Obelisken stod i haven til Valdemar Glückstadts ejendom Bel Colle. Valdemar G. var broder til Emil G., der var direktør for Landmandsbanken ved dens krak i 1922.

30. H. C. Rosted, lærer, viceskoleinspektør, lokalhistoriker, leder af Hørsholm Egnsmuseum fra dets åbning i 1944 til sin død i 1968. Vigtige litterære bidrag til egnens og slottets historie - se litteraturlisten. Næst Paul Scheel må Rosted betegnes som den, der har interesseret sig mest for Hørsholm Slotshaves bevaring.

31. Fredningsnævnskendelse af 21. sept. 1931. Naturfredningsforeningens årsskrift 1931-32 s. 115-118 og s. 123-124. Kendelse fra overfredningsnævnet 23. sept. 1932; overfredningsnævnets tillægskendelse af 17. feb. 1951, s. 56 - citatet er herfra.

Fredet er også kirken og dens omgivelser samt de gamle bygninger fra slottets tid ved Folehavej og Sdr. Jagtvej - på enkelte undtagelser nær.

I driftsplanen for Hørsholm Skovdistrikt 1963 karakteriseres Hørsholm Slotshave dels som administrativt fredet - d.v.s. den nuværende tilstand skal bevares - og dels som lystskov - d.v.s. skov, hvor der skal tages væsentlige hensyn til det skovbesøgende publikum.

32. Gengivet efter Rosted, 1935, s. 14. Enkelte ændringer i forklaringerne.

33. Gengivet efter omslagsbilledet på Karl Larsens bog, hvori det oplyses, at billedet stammer fra en datidig, usigneret akvarel, som fandtes på Hirschholm Slot, og som ved dettes nedbrydning gik over i privat eje.

34. Gengivet efter H. C. Rosted, 1962, s. 24-25. 7-tallet falder sammen med havehuset mellem 3 og 8. 16-tallet står ved 2-tallet i det nordvestlige hjørne. Hjørnehuset blev opført lidt nordligere. Slottet var revet ned, så Schæffers angivelse må betegne fundamenterne eller "stedet, hvor det lå".

EN KØKKENHAVE I GRØNLAND FOR 200 ÅR SIDEN

Af Inge Kleivan¹)

Havedyrkning i arktiske egne er en besværlig affære, men glæden ved at se det gro er til gengæld også stor. Pionererne på havedyrkningens område på den nordlige del af Grønlands vestkyst var missionær Hans Egede Saabye og hans kone Vibeke, som i 1770 kom til Claushavn, et lille handelssted, som var blevet anlagt syd for den mægtige Isfjord ved Jakobshavn i 1741.

Efter at de var vendt tilbage til Danmark, skrev Hans Egede Saabye nogle erindringer fra sit ophold i Grønland, som blev trykt i 1816 under titlen: "Brudstykker af en Dagbog holden i Grønland i Aarene 1770-1778" (2). Den følgende beskrivelse af de glæder og sorger, som Hans Egede Saabye og hans kone havde med at skabe en have beliggende på 69° nordlig bredde, altså et godt stykke nord for polarkredsen, er hentet fra bogens sidste afsnit: "Blandede Efterretninger".

Det var lidt af en bedrift at anlægge en have under arktiske klimaforhold, hvor jordbundsforholdene tilmed var så ringe, at ægteparret møjsommeligt måtte hente jord andetsteds fra for overhovedet at få noget til at gro. Der er midnatssol i Claushavn; fra den 21. maj til den 24. juli er solen på himmelen i alle døgnets 24 timer, hvis vejret ellers er godt. Denne intense periode med lys giver en ret hurtig vækst, og nogle grøntsager bliver meget velsmagende under disse forhold. Men sommeren er kort og kølig, og nattefrosten kan hurtigt sætte ødelæggende ind.

Hans Egede Saabye var dattersøn af Hans Egede, Grønlands første missionær og initiativtageren til kolonisationen af Grønland. Hans Egede havde allerede i 1730 i Godthåb på den sydlige del af vestkysten gjort forsøg med at så frø af kål og roer, som han havde fået sendt fra København. De følgende år prøvede han at så frø inde i fjorden ved Qooqqut, hvor sommertemperaturen er højere end ude ved kysten, og hvor vegetationen er frodigere, hvilket også skyldes, at det drejer sig om en gammel nordbotomt. Hans Egede roste særlig roerne, som blev "temmelig store og af en extraordinarie god og sød Smag" (3).

At det var udprægede nyttehaver, man gik ind for at oparbejde, må ses på baggrund af forsyningssituationen dengang. Importerede friske grøntsager og frisk frugt var ukendte begreber, og danskernes ernæring kunne være nok så ensformig. Maden var heller ikke altid lige appetitvækkende, som det fremgår af følgende beskrivelse af Hans Egede Saabye:

"Foruden flere Aarsager bidrog især denne dertil, at Provianten var et Aar gammel i Landet, inden vi maatte bruge den. En Forsigtighed, som betryggede for Mangel, om et Skib forliste; men hvis Følge var, altid gammel og ofte slet Føde. Et Aar især var Brødet (Skonroggerne) indeni saa fuldt af Edderkopper og Spindelvæv, at vi stedse maatte have en Fjærevinge ved Haanden, naar vi spiste. Smørret var ofte uspiseligt; Mastesmør vilde det have været i Fædrenelandet. Flesk og Kjød var og tit, efter Talemaaden der, "som en Dukat", d.e. harsk og gult. Kun Sult og Vane hjalp til at faae det ned" (4).

Brudstykker

af en Dagbog,

holden i

Grønland

i Aarene 1770 — 1778

af

Hans Egede Saabne,

forbum ordineret Missionær i Claushavns og Christians-
haabs Distrikter, nu Sognepræst til Udbye
i Sjæns Stift.

Med Forerindring
af Stiftets Biskop i et Brev til Hs. Excellence
Hr. Geheimekonferenceraad Wilow.

Odense 1816.

Trykt hos S. Hempel,
Cier af Sjæns Stifts Adresskontoir og Bogtrykkerie.

Udover de importerede madvarer, hvor gryn og ærter udgjorde en vigtig bestanddel, spiste danskerne naturligvis også en del frisk fisk og vildt og lidt bær og spiselige vilde planter som kvan og kokleare; den sidste først og fremmest for at bekæmpe skørbugen.

Både Hans Egede Saabye og hans kone var opvokset i danske præstegårde, han på Strynø og i Ågerup og hun i Hvedstrup, så have dyrkning var ikke fremmed for dem, men udgangspunktet og mulighederne i Claushavn var unægteligt vidt forskellige fra deres barndoms frodige haver:

"Jeg anlagde en lille Have mod Søndnen uden for mit Vindue, og bestode den indhegnet med et Stakit. Grunden var Steen; Jordskorpen var ikke dyb nok for Spaden eller fastfuld nok for Vegetationen. Et Sted i Nærheden fandt jeg god Jord; denne bar min Kone og jeg Tid efter anden i en Ballie hen paa den udseete Plads saa længe, indtil vi troede den dyb nok. Nu lod jeg den ligge indtil næste Aar, da jeg gravede og besaaede den. I Juli Maaned var Isen først saavidt af Jorden, at den kunde graves. Den 7de besaaede vi den *), og den 15de pippede allerede Vexterne frem paa de fleste Bede. En Have saa langt Nord, og saa nær Isefjorden, var der et Særsyn; men os var den usædvanlige hastige Fremspiren, der hver Dag alt mere lovede at krone vort Haab, ogsaa et Særsyn, et saare behageligt Særsyn. Grønkaal voxte overmaade godt: vi havde Vinter siden efter til Huusbrug; men den maatte saaes tyndt, og de endda for tætte Planter oprykkes, da den korte Sommer ingen Omplantning tillader. Roer bleve saa store, som en maadelig Thekop, tabte deres bitteragtige Smag, og antog en behagelig Sødme; ogsaa disse groede altid vel. De fleste Gulerødder bleve som Pibestilke; men beholdt deres sædvanlige Smag. Kørvel og Karse havde vi i Mængde; Petersille, Sellerie og Bønner vilde derimod ikke voxte. Jeg saaede saavel Sukker- som Markerter; de kom frodigen op, satte undertiden Blomster, men kom ikke videre. Jeg lagde Kartofler, hvis Æbler bleve af en Erts Størrelse. Lidet Byg kom vel raskt frem, men den tidlige Frost tilintetgjorde det. Hvert Efteraar forsynede jeg min Have med et Lag Lyngaske, hvorved den befandt sig meget vel. Vi havde saaledes i nogle Aar baade Nytte og Fornøielse af vort lille Anlæg; men den løsbrudte Elv, hvorom er fortalt, oversvømmede et Foraars Haven og bortførte Jorden indtil Grunden. Vi tabte dog hermed ikke ganske Modet, begyndte altsaa Arbeidet forfra, og med større Møie end første Gang fuldførte vi det ved Sommerens Slutning saaledes, at vi atter kunde besaae Haven Aaret derefter. Men ogsaa

*) Dog ikke hvert Aar, saa sildig. Et andet Aar kunde jeg saa den 30 Juni, ja et Aar den 7de; men da kom Vexterne heller ikke ret frem før den 26de.

kun dette Aar nøde vi Frugten. Vi reiste bort; næsten et Aar henløb inden min Eftermand kom; hvorledes hand fandt den, da den saalænge havde savnet Eiermand, og dens videre Skjæbne veed jeg ikke" (5).

Noter

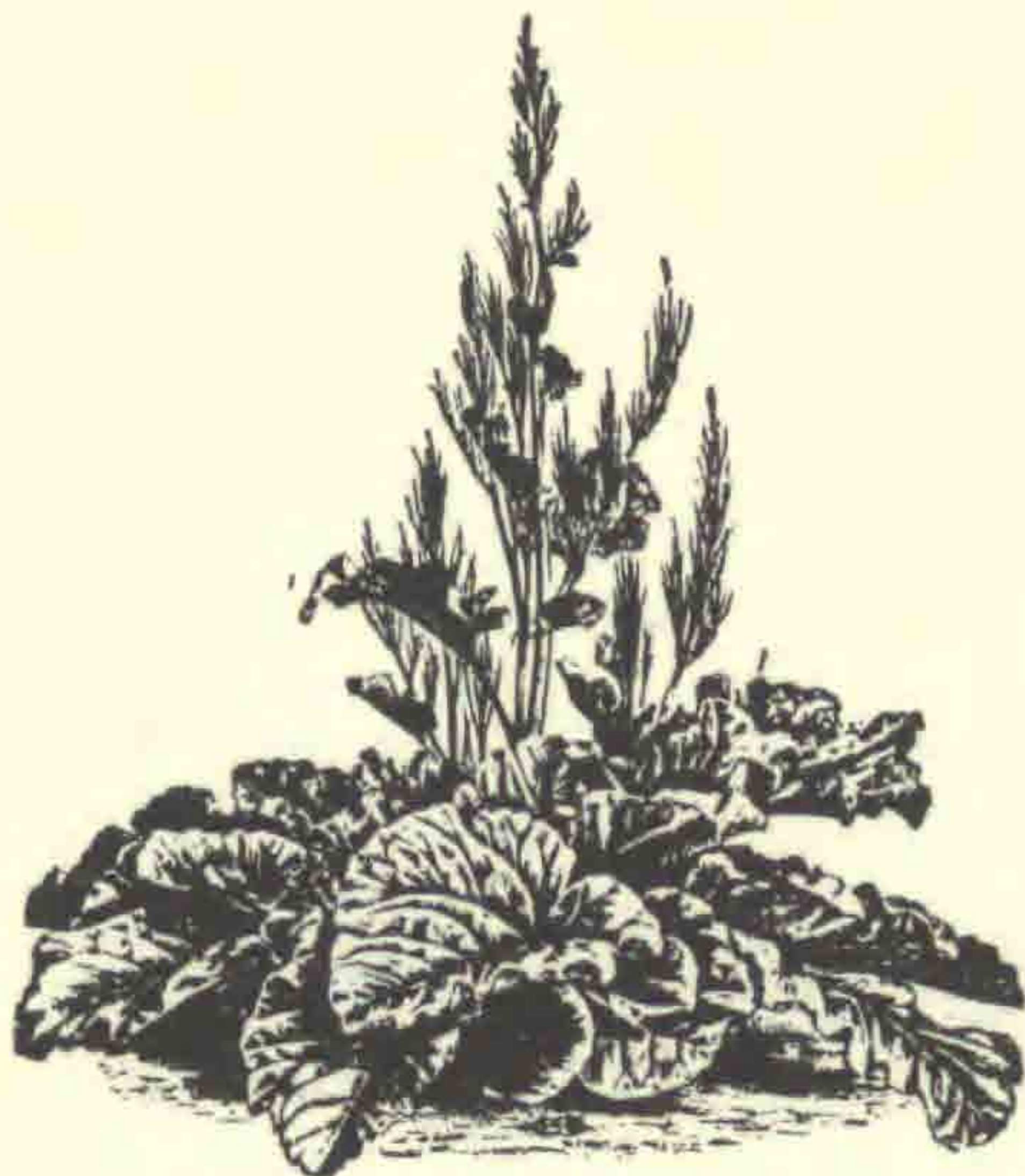
1. Inge Kleivan, mag. art. i eskimologi 1959. Lektor ved Institut for Eskimologi, Københavns Universitet.
2. Genudgivet med forord og noter af H. Ostermann i Meddelelser om Grønland, bd. 129 nr. 2, København 1942. (Beskrivelsen af arbejdet med haven findes s. 65-66).
3. Hans Egede: Det gamle Grønlands Nye Perustration eller Naturel-Historie. 1741. Genudgivet med efterskrift og noter af Finn Gad. København 1971. s. 25.
4. Hans Egede Saabye 1942. s. 68.
5. Den have, som Hans Egede Saabye og hans kone anlagde, eksisterer ikke længere (Ostermann 1942. s. 113).

RABARBER SOM KØKKENURT

Af A. Pedersen

I betragtning af, at rabarberdyrkning finder sted i de allerfleste danske køkkenhaver, skulle man formode, at der er tale om en gammelkendt køkkenurt, men det er slet ikke tilfældet, som det fremgår af efterfølgende.

Rabarberslægten *Rheum*, skedeknæfamilien, tæller i henhold til Dictionary of cultivated plants ca. 20 arter, der alle er hjemmehørende i Asien. Fra gammel tid har man i medicinen kendt rababerrod, der bl.a. anvendes som afføringsmiddel og fås af Lægerabarber, *Rheum officinale* m.fl. arter. Den kom til Middelhavslandene i middelalderen (1). *Rheum palmatum*, der har smukke indskårne blade, anvendes som prydblade i stauderabatter og som solitärplante, især i formen *tanguticum*, der har en meterhøj blomsterstand med stærkt røde blomster. *R. undulatum* har blade med bølget rand, se fig.

Rheum undulatum. Tegning fra 1800-tallet

Rabarber dyrkes i køkkenhaver for de syrlige bladstilkes skyld. Her er der tale om arterne *Rheum rhaponticum*, *undulatum* og *hybridum* som stamformer. Sorterne af disse sammenfattes under navnet *Rheum cultorum*. Overgartner Olaf Olsen har meddelt, at der i Botanisk Have

i København i 1784-90 fandtes *Rheum undulatum*. At rabarber dengang fandtes i Botanisk Have er jo ikke ensbetydende med, at den også fandtes i landets køkkenhaver.

Rabarberplanten er en staude, der har en kort lodret rodstock og tykke cylindriske rødder, fulde af oplagsnæring, der sætter planten i stand til en næsten eksplosionsagtig vækst om foråret. Bladpladen er meget stor, og stilken er lang, kødfuld og rig på en sur saft; den udgør den spiselige del af planten. Formeringen sker ved frø, for de dyrkede rabarber dog ved deling af eventuelt afdrevne blokke. Da rødderne ikke kan danne knopper, må hver delplante have en stængedel.

I Botanisk Have har man sandsynligvis smagt på rabarberstilke og fundet, at de var lidet egnede til råkost eller anvendelse i køkkenet. Det varede i hvert fald længe, før de kom til det. I 1835 begyndte Selskabet til Haveculturens Fremme at udgive *Have-Tidende*, og fra den tid kan vi følge udviklingens gang. Botanisk gartner C. J. N. Mørch omtaler rabarber i nævnte tidsskrift i 1835 i en oversigtsartikel "Om nye Kjøkkenplanter" og derunder rabarber, tomat m.fl. Om rabarber hedder det "at den her i landet er kendt som medicinsk plante. I England anvendes den også som køkkenurt, alene ved London dyrkes der 200 td. land med spiserabarber. Det er bladstilkene, der bruges; de bør være tykke og saftige. I Botanisk Have har *Rheum crassicaule* (tykstilket) tilfredsstillt dette krav, der må dog tages hensyn til smagen. Man foretrækker sorter med en ikke for sammensnerpende smag. Rabarber dyrkes let på friland og kan fremdrives under dække på friland eller i et mørkt og varmt hus. Her i landet dyrkes den i Rosenborg slotshave"; som efter dette var det første dyrkningssted her i landet.

Bankmanden P. D. Feilberg, der i 1835 var redaktør af *Have-Tidende*, udførte et stort arbejde for at indføre rabarberdyrkning i Danmark. I *Dansk Havetidende* 1866 skrev han følgende: "Rabarber har længe været dyrket i Botanisk Have og enkelte andre steder og har vel også af enkelte været spist. Jeg har arbejdet med den i 31 år. I 1832 læste jeg i et engelsk fagblad, at der solgtes rabarber på torvet i London. Min interesse blev vakt, og fra botanisk have fik jeg noget frø, og efter få års forløb havde jeg 1/2 skæppe land (0,35 ha) med rabarber. Jeg udbød dem til bekendte, men navnet vakte deres afsky, idet det forekom dem, at den smagte af medicin. Jeg lod mig ikke forskrække heraf, men hvert forår de første 15 år anvendte jeg en halv snes daler på avertissementer i *Adresseavisen*, hvor jeg anbefalede rabarberstilke til en delikat grød og andre anvendelsesmåder og falbød dem fra egen have, som dengang var det eneste sted, hvor planten dyrkedes i det større, men først efter 26 års kamp lykkedes det at få rabarber indført i husholdningen". Som et andet eksempel på datidens vurdering af rabarber kan nævnes, at handeleggartner P. W. Hintze på Vesterbro i København i sin *Pris-Courant* fra 1856 opfører den mellem krydderplanterne. - Det varede længe, inden denne nyttige plante blev en alm. køkkenurt og nåede ud til alle landets egne. J. A. Dybdahl skriver, at

rabarber omkring 1850 havde nyhedens interesse for haveejerne i Viborg. Som et andet eksempel skal nævnes, at vi ved mit barndomshjem i Valling i Salling havde en lille have, som væsentligst dyrkedes med kartofler. I 1890'erne var der endnu ingen rabarberplanter, som vi ellers kunne have haft megen nytte af. Vi klarede os med ribs og ribssaft til sødsuppe og rødgrød. For fattigfolk var rabarber en såre vigtig og taknemmelig plante.

I Dansk Havetidende 1868 skriver redaktør J. A. Bentzien, at dyrkningen af rabarber i de senere år har tiltaget betydeligt her i landet, man har opdaget, at den er en god og billig spise, der har sin fordel i, at den er den første plante i haven, man kan høste produkt af, senere har man de grønne stikkelsbær, og interessen for rabarber tager af. På torvelisten i Dansk Havetidende for juni 1869 er 100 rabarberstilke opført til 3 skilling, i 1877 var prisen 150-215 øre. Dybdahl skriver i sidstnævnte år, at den er en meget vigtig torveartikel for gartnere. Han nævner sorterne 'Linnæus' og 'Victoria', der begge er vigtige den dag i dag. Endvidere dyrker man én eller flere sorter af vinrabarber, f.eks. 'Marshalls Early Red' (Dybdahl har 'Royal Albert'), og de udmærker sig ved svag vækst, tynde og stærkt røde stilke og er mest søgte og bedst betalte. Alle de nævnte sorter er af engelsk oprindelse. Hertil er i nyere tid kommet den tyske sort 'Elmsfeuer', der her i landet er udbredt af handelsgartner N. Flensted-Andersen i Ålborg og Fuglebjerg. Sorten har stærkt rødfarvede stilke.

Efterhånden fik torvegartnerne store arealer med rabarber. Amagerne dyrkede den ikke, den hørte ikke med på deres planteliste. Som eksempel på et rabarbergartneri nævner Pauli Fløystrup (2), E. H. Beyers ved Parcelvejen (Griffenfeldsgade) på Nørrebro i København i 1860'erne. Efter arealets bebyggelse i 1870'erne talte man om "Rabarberkvarteret". I dette navn lå der en vis nedvurdering. Det samme kom frem i en radioudsendelse i 1974, hvor der var tale om, at der i rækkehusene ikke måtte dyrkes rabarber, for at det ikke skulle blive til et rabarberkvarter! - Efter trækning af stilke i forårssæsonen bliver rabarberplanterne ofte for en tid overladt til sig selv og kan da få et forpjuget, om man vil "fattigt" udseende, hvilket må have været begrundelsen for nævnte bestemmelse.

Om storkultur af rabarber fortæller handelsgartner Jørgen Jørgensen, Østerlund, Bagsværd i Meddelelse nr. 5 af "Fra Kvangård til Humlekule", 1975, efter at have omtalt dyrkningen af frugtbuske: Vi dyrkede rabarber på ca. 1 td. land (= ca. 0,5 ha), de fleste bestemt til drivning. Københavns grønttorv indførte i sæsonen store partier af rabarber. Kneb det med afsætningen, aftog en svensk opkøber til konserverfabrikken Findus alt, hvad vi havde af rabarber. Sammen med en anden rabarberdyrker købte jeg et år et stort parti af 'Elmsfeuer' af Flensted-Andersen. Det blev en god forretning, et år solgte jeg en vognladning blokke til Sverige. Også rabarberstilke fra friland var en god forretning, et år solgte jeg for mange penge før 1. april. Et år

købte jeg en hel jernbanevognladning af 'Vinrabarber', den viste sig at være særlig god til drivning. En anden stordyrker af rabarber ved København var handelsgartner Caspersen, Rosmosegård, Hvidovre, der ofte solgte et læs rabarber på grønttorvet om morgenen og om eftermiddagen kørte et nyt læs ud til grønthandlerne (meddelt af Jørgen Jørgensen).

Rabarber i blomst. Willy F. Hansen fot.

Dyrkning af rabarber er meget let, den omhandles i alle bøger om køkkenurter og skal ikke beskrives her. Derimod skal der anføres nogle statistiske oplysninger om rabarber. I 1919 dyrkedes rabarber erhvervsmæssigt her i landet på 93 ha, 1935 162 ha og i 1972 70,3 ha. Her er der altså tale om en stor tilbagegang, endog meget stor, når befolkningstilvæksten tages i betragtning. En grund hertil kan være den stigende levefod, der har medført mindre interesse hos husmødrene for rabarber; det har ført til overproduktion og faldende priser og større driftsomkostninger. Arealfordelingen fremgår af følgende tabel:

Amt	ha	Amt	ha
København	6,8	Sønderjylland	0,3
Frederiksborg	21,5	Ribe	1,8
Roskilde	6,8	Vejle	4,3
Vestsjælland	3,7	Ringkøbing	1,2
Storstrømmen	2,2	Aarhus	6,2
Fyn	12,2	Viborg	0,6
Bornholm	-	Nordjylland	<u>2,7</u>
			70,3

Rabarber i fremspiring; et ganske ungt endnu knap udfoldet blad, hvis basale skede omslutter hele resten af skuddet og ligner et diminutivt kålhovede. Willy F. Hansen fot.

Ved bedømmelsen af tallene må amternes indbyggerantal naturligvis tages i betragtning. Det store marked findes i København; det forsynes nu for en stor del med rabarber fra erhvervshavebrugere i Nordsjælland og mindre fra gartnerier nær hovedstaden.

En medvirkende grund til forbrugets nedgang kan være, at rabarber er rig på oxalsyre, der er skadelig for knoglevævet, men dog let kan neutraliseres ved tilsætning af calciumkarbonat, der dog ikke hæver produktets kvalitet og naturlige farve. Det spiller også en rolle, at rabarber kræver meget sukker. I sin tid blev det bestemt, at tilsætning af rabarber til saft, vin m.v. skulle deklarereres.

Rabarber fylder og vejer meget i forhold til dens værdi og kan ikke bære høje transportudgifter, hvorfor den helst må produceres nær salgsstedet. Af den grund, andre forhold uanset, kan dyrkning i større stil ikke godt komme i betragtning.

Der foreligger forskellige oplysninger om størrelse af de på salgsstederne udbudte mængder af rabarberstilke. Her angives nogle afrundede tal desangående. Til Københavns Grønttorv tilførtes i 1900 4 mill. stilke og i 1916 12 mill. Tilførselen til Københavns Engros Grønttorv i Valby var i henhold til Årbog for Gartneri i 1972 600.000 bundter á 10 stilke. Til de 3 største auktioner i provinsen blev der samme år tilført Odense 109.000 bundter, Aarhus 98.000 og Aalborg 58.000. Salgsværdien blev for Odense opgjort til 92.000 kr. (3).

Som anført har rabarber navnlig sæson i forårstiden. I København kunne man på torvet se store lastvogne, højt læssede med rabarberstilke. I eftersommertiden kom der nye store udbud til saftudvinding i hjemmene og industrien. Nu ser man i butikkerne små partier af drevne rabarber. Det er normalt stilkene og deres saft, der anvendes, men der fortælles også om, at der under den 2. verdenskrig blandedes rabarberblade i skråtobak.

Noter

1. Hvornår lægerabarber kom til Danmark er vanskeligt at afgøre; men man kendte den i hvert fald af navn i middelalderen, idet den omtales i en række håndskrevne lægebøger; hvorvidt det kun drejer sig om afskrift er et åbent spørgsmål; men når både Henrik Smid og Hans Bartscher omtaler den henholdsvis i 1577 og 1596, må vi gå ud fra at planten er blevet (forsøgt) dyrket. Den omtales ikke af Simon Paulli og heller ikke af hans samtidige (1647) Hans Rasmussøn Block; så endnu i 1600-tallet må den regnes for en sjælden lægeplante. Først i 1700-tallet bliver omtalen så hyppig at vi kan slutte at nu findes den i de fleste velforsynede medicinske haver og samlinger. A. Agerbech (1764) hører til vor pålideligste kilde fra denne tid, og han har den. red.
2. Svend Bruun og Axel Lange, Danmarks Havebrug og Gartneri indtil Aaret 1919, s.438.
3. Situationen på rabarberfronten kan illustreres af følgende tildragelse. En gartneriejer i Beldringe på Fyn meddelte 5. juni 1977 at han under de herskende prisforhold ikke ville salgføre rabarberstilke og tilbød lysthavende at de gratis kunne hente rabarber hos ham. Eleverne på en kostskole i Ulfborg i Vestjylland benyttede sig af tilbudet og afhentede flere læs rabarber hos vedkommende.

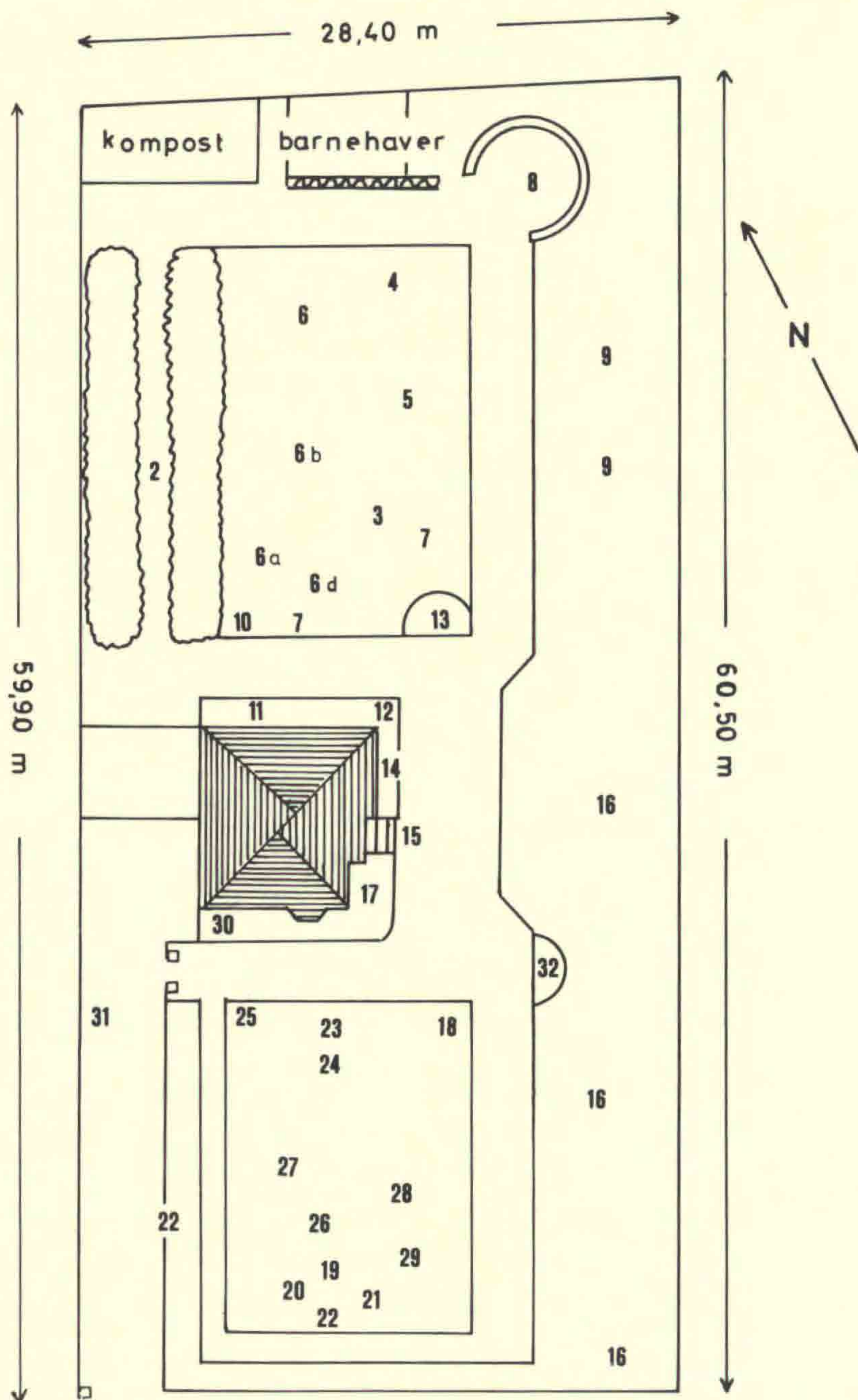
EN HAVE PÅ THORVALDSENSVEJ PÅ FREDERIKSBERG 1868-1906

Af *Petrine Margrethe Lange*† og *Johan Thomas Skovgaard*†

I botaniker-familien Langes gemmer er fundet et manuskript fra ca. 1910, forfattet af professor Johan M. Chr. Langes ældste datter, lærerinde Petrine Margrethe Lange født 1857, død 1916. Det bærer overskriften: Om vort gamle hjem på Thorvaldsensvej nr. 5, af P. M. L. Heri skildres den nu forlængst nedlagte have, der lå bag de nuværende karré-bygninger Thorvaldsensvej nr. 18. Lidt af stoffet træffes i den i 1914 "som manuskript" trykte bog Johan Lange, hans Hustru Eline Lange og deres Hjem, 70 sider, anonym, ligeledes forfattet af P. M. Lange. Nedenfor bringes et uddrag af manuskriptet fra 1910, der til brug her i årsskriftet er blevet suppleret med oplysninger fra Johan M. Chr. Langes dattersøn, kunstmaler Johan Thomas Skovgaard, der fyldte 89 år den 29. august 1977 og døde den 25. oktober 1977. Han kom som dreng og gartnerelev meget i sin morfars have. Ikke mindst meddelelser om de ret mange plantearter i haven skyldes min fætter, som jeg er tak skyldig for meget værdifuld hjælp.

JL

Fra "Fugleburet" ved Østervold flyttede vi – dengang Landbohøjskolen blev opført ved Bülowsvej – ud til Falkoner Alleén. Fader skulle jo være der til forelæsning allerede kl. 8. – Morgenen var alle dage hans bedste tid – så langt derfra kunne vi ikke bo. Det var en ret landlig egn, der efterhånden udviklede sig til fattigkvarter (1). Omgivelserne var ikke videre hyggelige, og det var i alle måder en stor fremmelse, da vi i 1868 fik vort eget hus, tilmed en villa, der var bygget ikke på spekulation, men i den tanke, at ejeren selv ville bo der i mange år, altså solidt og endda med en dejlig have, hvor intet var sparet, men de sjældneste og fineste ting plantet af Kapt. Asmussen. Kun 2 år havde han boet der, så blev han forflyttet til Ålborg og ville derfor sælge huset. Det blev en meget varm og tør sommer 1868. Haven var jo kun 2 år gl. altså så godt som nyanlagt, uden spor af skygge. Men den måtte nydes i fulde drag. Man måtte trykke sig ind til muren for at få lidt skygge, eller søge køling i den store kælder eller i spisestuen for nedrullede persienner. De tykke mure gjorde stuerne køllige, men som sagt, den herlige have var en bagerovn, jorden slog ligefrem revner af tørke og hede. Roser og jordbær trivedes udmærket i disse første år, hvor intet berøvede dem solen; men hvor lifligt dette end kunne være, mente vi nok at stå os ved byttet senere, da alt i en fart voksede til i den frodige jord, som blev holdt godt vedlige, og vi fik den dejligste skyggefulde nøddegang (2) og mange andre herligheder, ganske vist på bekostning både af roser og jordbær. Dog har vi

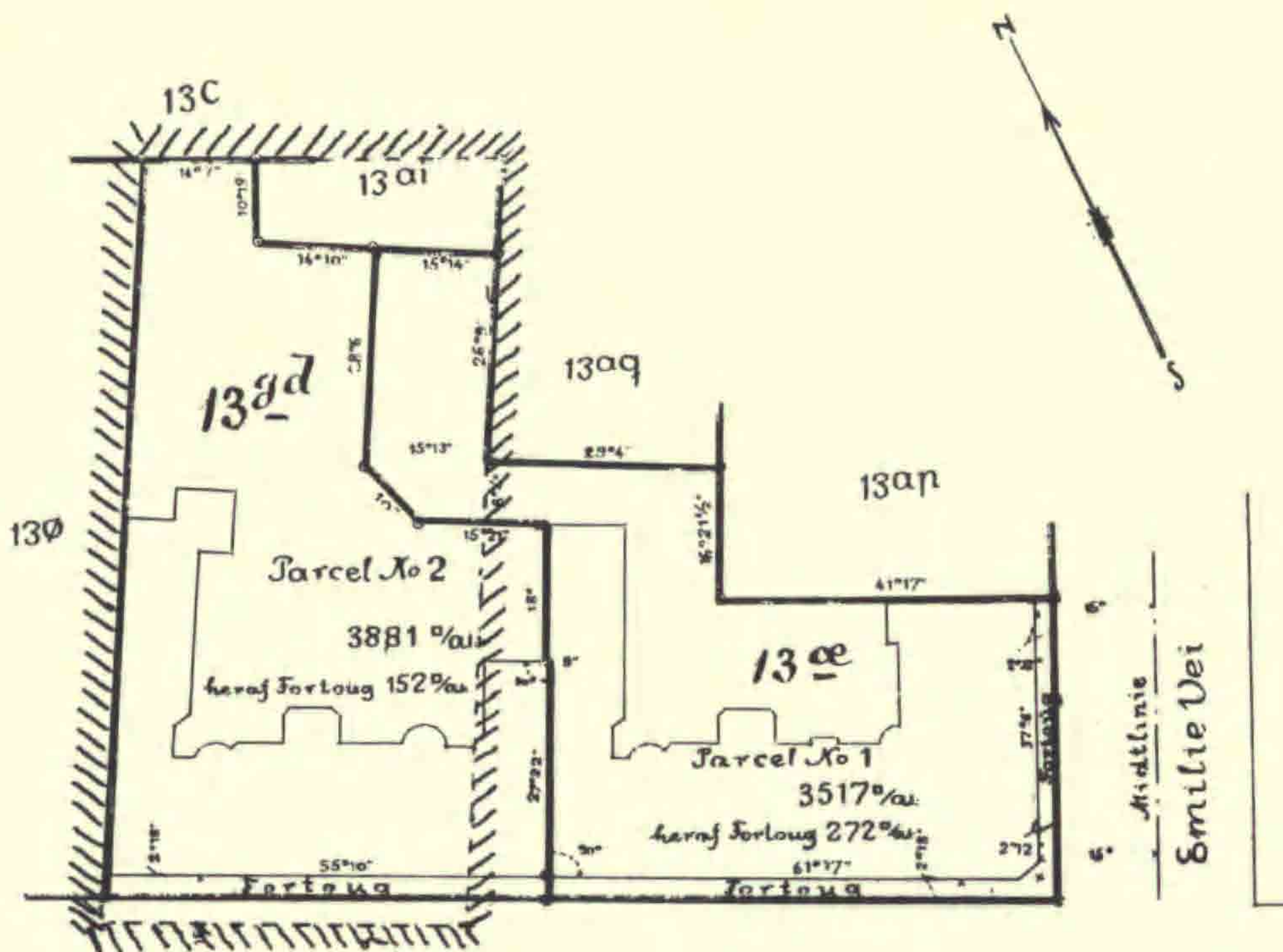
Ovenstående plan over haven gør ikke krav på nøjagtighed og fuldstændighed (således er husets grundplan for lille). Den bygger på en skriftlig beretning fra 1916 uden målangivelser og især på en løs skitse fra 1976, tegnet helt efter hukommelsen, 70 år efter at haven var blevet nedlagt. Rentegnet af Kaj Svendsen.

haft ikke så få af de sidste i de våde somre lige efter 1872. Vi havde også et aspargesbed, der gav en del, så længe det fik sol nok; jeg mindes at have stukket nogle hver morgen og efter faders anvisning gemt dem i en ridse i jorden, til der var samlet fra et par dage. Men de franske pæretræer viste sig slet ikke at være "dværge" som det hed sig; de voksede og voksede, gav ypperlige pærer, men tillod ikke andet at nyde så meget godt af pladsen. Dog var der et dejligt kirsebærtræ (3) og et 'Reine Claudetræ' (4) samt ribsbuske (5). Hindbær og stikkelsbær har Asmussens nok ikke haft smag for; det var først senere, de blev plantet og kom så til at spille en hovedrolle. Også et dejligt æbletræ blev plantet efter nogle års forløb; hidtil havde det heddet sig, at jorden ikke var god for æbler, men dette bar da ypperligt. I de første år var det pæretræ længst nede i haven det rigest bærende med de næsten alt for søde 'Seigneur d'Esperen' eller 'Herrepære' (6). Da var 'Reine d'hiver' eller 'Vinterdronning' også en af de bedste, senere overskyggedes de langt af 'Louise Bonne' (6a) og 'Eyewood' (6b) disse

Louise Bonne-pæretræ, ca. 110 år i 1977

2 dejlige, rigtbærende pæretreer, hvoraf det førstnævnte stak højt i sky lige uden for køkkenvinduet, det andet bredte sig midt i baghaven. Fra de første somre husker jeg bedst de højstammede roser, som var skønne dengang, men snart blev til slet ingenting, og de lavstammede, som stod i en krans rundt om frugt- og urteafdelingen i baghaven; der var 'Dronningen af Danmark', 'Maidensblush' o.s.v. (7). Mod vest var der dog solbær- og ribsbuske forbundne ved en strækning nøddetræer, der dannede den ene side af den kære nøddegang, som vi senere havde så stor glæde af. Det var dog først, da vi havde boet der flere år, at denne voksede til og gav os så megen skygge, at dér var det allerbedste sted at sidde; vi flyttede da gerne bænken derhen; fra først af stod de i lindelysthuset (8), som allerede den anden eller tredje sommer var et yndet sted at sidde (9). Fra lindelysthuset gik der en bred rabat kantet med den dejligste lavendelhæk (hvor jeg mindes den tydelig fra de første somre!) hen til børnehaverne. Disse var os naturligvis til stor glæde. Jeg ville anlægge stenhøj og plante træer, der med tiden kunne blive så store, at man kunne klavre i dem. Fra børnehaverne til naboens have var jordmagasinet, hvor al slags affald bragtes hen og hvorfra det efter års forløb kunne fremstå som den dejligste muld. Det var adskilt fra den øvrige have ved et plankeværk, på hvis sydside var en fersken i espalier, som dog kun bar såre få frugter. Stod man oppe ved huset kunne man altid se dette plankeværk allernederst i haven. Vinkelret på det løb så nøddegangen langs med nabohaven, hvorfra den skiltes ved et stakit, som i tidernes løb blev så gammelt og mørt, at det måtte rives ned og ikke blev erstattet, fordi buskadset var tæt og naboerne de fredeligste af verden. - Billedet af baghaven mangler nu kun beskrivelse af den gang, der gik langs husets nordside. På den ene side af denne var de omtalte ribsbuske, et irisbed, et bed med tulpaner inden for buksbomkanten og ellers sommerplanter (10), samt en mistbænk, hvor græskar - af og til meloner - og hvad andet, der kunne trænge til særlig god jord og megen sol i foråret, kunne få dette i rigeligt mål. På den lave, brede træramme derom var det en yndet sport at balancere eller også, når solen brændte stærkt på, at lægge klumper voks, som man havde været så lykkelig at komme i besiddelse af, hen for at smelte halvt så man kunne rulle og trille det mellem fingrene, til det blev ganske sort og fik de mærkeligste former. - På den anden side af gangen var der 2 små rum med luger for under huset; i det ene af disse "huller" gemtes haveredskaber, i det andet, som altid stod åbent og havde blødt sand i bunden, var børnenes yndlingslegeplads, dog var det nok især de mindre, som holdt til det, jeg er vist temmelig tidlig blevet for stor til at krybe ind og indrette mig i det halvmørke rum. Desuden var der på samme side en lav stenhøj (11), hovedsagelig med bregner, og et smukt fyrretræ (12), der fra en lille busk voksede op til en anseelig højde. I hjørnet ved huset var nedgravet en tønne til at samle regnvand til vanding af haven; den synes jeg også spillede en rolle i vore barnlige fantasier. Over for mistbænken, som for øvrigt senere afløstes af "Axels stenhøj" (13) gik gangen

Det indstregede felt på denne landinspektøropmåling fra 1907 med den indtegnede nuværende karré-bebyggelse udgør have-området som det forelå fra et par år før 1868 til 1888, da det lille stykke mærket 13 ai fraselgtes. Johan M. Chr. Langes have eksisterede dog i let beskåret stand indtil 1906. Den endnu levende pære (6 a på den store plan) står umiddelbart til højre for 13-tallets nedre runding, og linden står midt i a i 13 ai. "Emilie Vej" hedder nu J. M. Thieles Vej.

langs husets østside til forhaven, forbi spisestuevinduet med en bred rabat foran (14) og verandaen med den store stentrappe (15). På den anden side af gangen var først rosenbedet og så et buskads, som til sidst blev meget tæt (16). Fra verandaen strakte sig mod syd et lille drivhus til en vinranke (17), ikke længe blev det dog benyttet dertil. Foran det stod flagstangen; mangfoldige er de festlige lejligheder, da flaget har vajet fra dens top; fader sørgede altid for at det kom op i tide, og det var kun en sjælden gang, andre hejste det. – På husets sydside var der tidligt bærende vindruer i espalier, men da der var gået en del år, voksede alt så frodigt i forhaven og skyggede så stærkt, at der ikke kunne komme sol nok til at modne druerne. Midt i forhaven var en græsplæne, hvor vi spillede ring i de første år; senere lod sligt sig ikke gøre, da alt, hvad der var plantet fra først af eller blev sat senere i bedene hist og her i den dejlige plæne, bredte sig så at man ingen steder kunne komme frem. Den hørte heldigvis aldrig til de ekstravelholdte, fløjlsbløde plæner, hvor man ikke må sætte en fod. Bellis og potentil voksede frodigt mellem græsset, der jævnlig blev så højt, at det måtte slås; så kom der en havemand og mejede det og

spredte det til tørring rundt om. En festlig tid var det når tørringen var så vidt fremskredet, at det kunne samles i bunke. Så sad vi om sommeraftnerne i den lave høstak og nød livet. Et af de første år vi boede på Thorvaldsensvej viste vandet sig at trænge til filtrering; fader fik da en stenkumme med 3 træben til dette brug. Men da vi senere fik vand fra vandværket ind i huset, blev den smukke stenkumme stillet midt på græsplænen, fyldt med jord, hvori var plantet pengebladet fredløs, der sendte lange skud ned over siderne og med sine masser af gule blomster gjorde den til en rigtig "guldsål", et navn, den altid bar. I bedene var plantet mange ting: Mod sydvest 3 takstræer (18), der voksede i pyramideform og til sidst blev meget store. Sneen kunne af og til om vinteren true med at ødelægge deres form, og mange gange har jeg set fader gå ind ad den lille låge fra Indkørselen lige over for disse træer og ryste al sneen af dem med fare for selv at blive våd. I det modsatte hjørne af græsplænen stod også nogle nåltræer og syd for disse var det største bed i græsplænen med et dobbelt kirsebærtræ (19), der så mageløs skønt ud i den korte tid, det blomstrede; man skulle tro, det var overdryset med sne. Men alle træerne på græsplænen voksede og bredte sig; så de var ved at kue hverandre; for at give luft, måtte nogle fældes, men valget var svært, men det blev det dobbelte kirsebærtræ, der måtte vige (efterår 93 el. 94). Under kirsebærtræet blev der, da det endnu var lille, sået sommerblomster; jeg husker tydeligt: Rævehale (20), Eschscholtzia og jomfru i det grønne (21). Men senere var det især Primula, som blev plantet der, fader fik fra Kyseborg og Ollerup en mængde, som blev plantet i forskellige bede, krydsedes og frembragte helt nye former (hvoraf de fleste dog senere forsvandt); det blev en hel stor samling, som i flere år (i 80'erne) var faders fryd og stolthed. Han gav de ny sorter navne og havde en liste over dem; der var enkelte, dobbelte og tokravede i alle mulige farver (22). Mellem dette bed og takstræerne blev der senere lavet et med en meget smuk fin, hængende spiræa, som blomstrede hele sommeren. – Modsat den lige udfor dagligstuevinduet var et aflangt bed med liljer, de store hvide (23) var altid så smukke først i juli måned. Men det skønneste i dette bed var det japanske æbletræ (24), det stod der ikke fra først af, men blev plantet hen i tiden. Små, mørkerøde var de begyndende knopper, og de udfoldede blomster var kridhvide; derimellem var alle nuancer, og det var så fuldt af blomster, at bladene næsten skjultes. Allersmukkeste var de store halvudfoldede knopper, mørkerøde med en del rosenrødt og ganske lidt hvidt. Blomsterne faldt hurtigt af, jorden dækkedes som af et snelag, og frugterne var hverken noget særligt for øjet eller for tanden. Dog havde de en stor charme. Der holdt fuglene gilde ved vintertid, når alle andre træer havde mistet både blade og frugter. De langstilkede små, gule æbler, mest lig småbitte kirsebær blev hængende i massevis. På hjørnet over for faders vindue var en pyramideeg (25), som imidlertid forsvandt på et temmelig tidligt standpunkt (blev vel fældet).

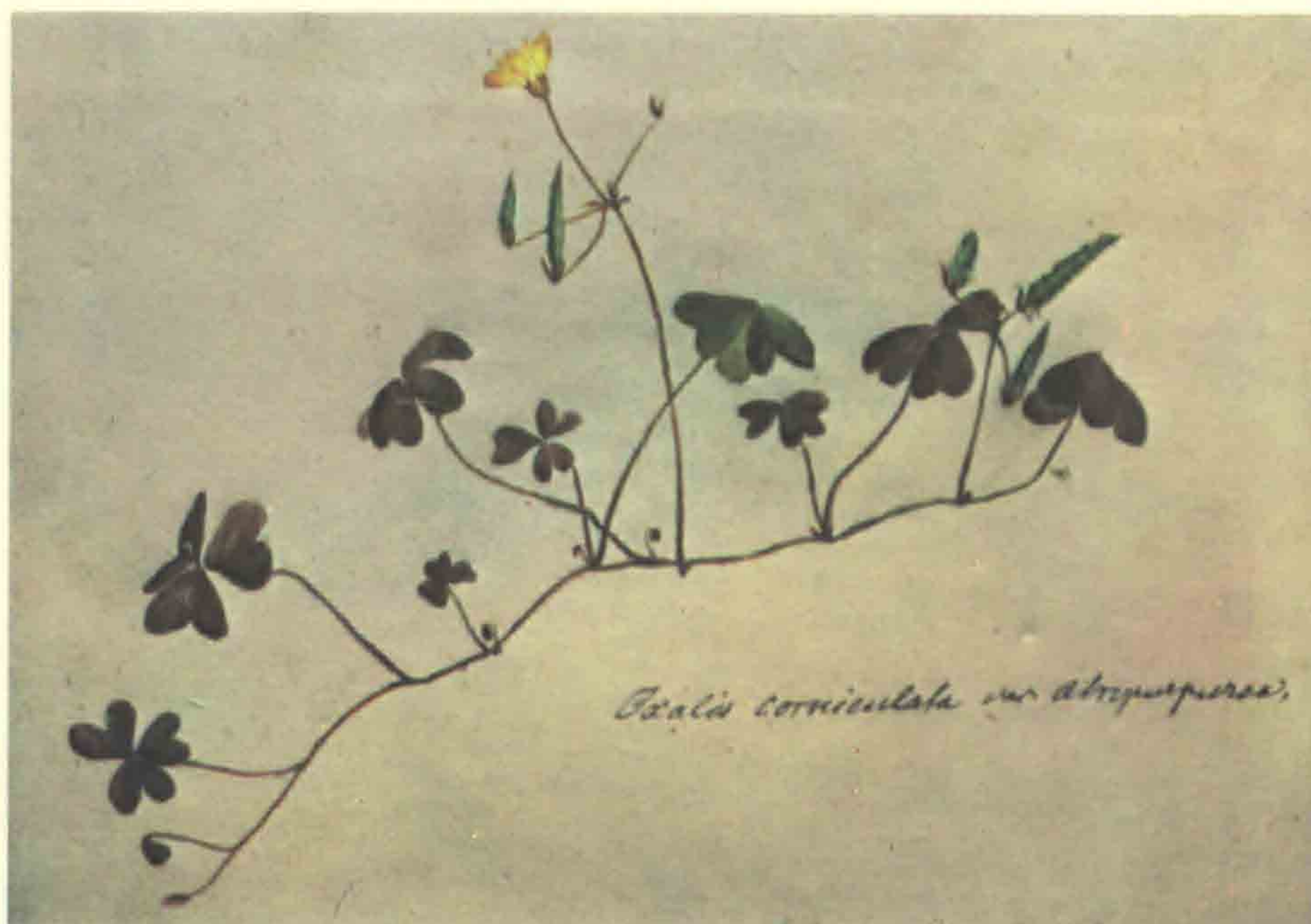

Haven på Thorvaldsensvej, da den var ca. 12 år gammel og huset et par år ældre.
Tegnet af Aksel Kragh 1877

Alle blomsterakvarellerne på de omstående sider stammer fra Thorvaldsensvej-hjemmets "stambog", hvori husets venner og famillememberer tegnede og malede fra begyndelsen af 1890'erne. Det repræsenterede bind af stambogen tilhører Johan Thomas Skovgaards dødsbo, det andet bind tilhører Mogens Lange.

Dicentra spectabilis, Hjerteblomst. Indført til Danmark ca. 1840.
Malet af Morten Chr. Skovgaard

Oxalis corniculata 'Tropæloides', Brun Surkløver. Indført til Danmark ca. 1885.
Malet af Johanne Lange 10 år senere

Clematis patens, stamform til vore storblomstrede forsommerblomstrende Clematis-hybrider. Indført til Danmark i 1861 af Ohlsens Enke.
Malet af Ingrid Lange, senere gift Schmidt

Primula rosea, Rosenprimula. Indført til Danmark ca. 1885.
Malet af Johannes Kragh tolv år efter

Saponaria ocymoides, enårig Sæbeurt-art.
Malet af Joakim Skovgaard

Epimedium rubrum, Bisperhue.
Tegnet af Johannes Kragh

Chrysanthemum coccineum, Rosenkrave.
Indført til Danmark ca. 1850.
Malet af Lucie Frich

Linaria triornithophora, enårig Torskemund-
art. Malet af Chr. Thornam, Flora Danicas
tegner fra 1867 til 1883, da værket afsluttedes

Længere nede var et gruppebed med forskelligt, hvoraf jeg kan huske fra nogle af de første somre majs og ricinus (26). Lidt længere inde på plænen var et meget smukt rødtjørnetræ (27); det havde enkelte, mørkerøde blomster med hvide støvdragere, var rigtblomstrende og havde en sjælden smuk form; også det blev imidlertid så stort, at det måtte fældes. Men toppunktet af alle herligheder på græsplænen i forhaven var det sibiriske æbletræ (28). Også det er plantet efter at vi havde været der nogle år, og en gren af den allerfineste sort "paradisæbler" blev indpodet i det, der ellers bar dem af en lidt ringere slags med fremtrædende brune bægerblade i toppen af den modne frugt (29). Rundt om plænen var en gang og på den anden side denne en bred rabat mod øst, syd og vest. Der var især smukke træer i denne. Nærmest faders vindue en splitbøg (30); jeg husker tydeligt min skuffelse, da vi flyttede ind og jeg så, at det ikke var en rigtig bøg; på vore besøg, før vi kom til at bo der, havde den stået i knop, og vakt herlige anelser. Den første ejer havde nok især smag for det sjældne: kristorn uden torne, buske med spættede blade o.s.v. ikke så meget for det ligefrem naturlige. På begge sider af den lille låge nederst på vestsiden var et smukt tujatræ, begge havde en ejendommelig pyramideform. I hegnet mod vejen var der mange dejlige træer, først og fremmest rødbøgen, der var smuk, hvor den stod, og smuk i buketter; der kom gerne bud fra blomsterhandler Hansen efter nogle grene af den til kranse og buketter. I hegnet ind mod nr. 7 var der et smukt rød-blomstrende kastanjetræ (31), der rakte sine grene helt ind ad vinduerne, så en ny lejer i øverste etage af nr. 7 engang kom og ansøgte om at få nogle grene huggede. Mange andre kønne træer var der, f.eks. længere nede en meget fin birk, og foran buskadsset lå på den østre side af forhaven den store stenhøj med mange sjældne planter (32). Både på den og andetsteds i haven holdt fader meget af at indplante veludviklede eller ualmindelige ting, som han fandt på sine ekskursioner, og som kunne flyttes uden at efterlade for stort savn, hvor de havde stået. Det var noget fader altid var omhyggelig for, lige så vel som for, hvorledes der blev plukket af haven hjemme; det var gerne ham selv, der gjorde det, han kunne anvende mest skønsomhed. - Huset lå jo lidt inde i haven. En lang "indkørsel" førte op dertil. Kun yderst sjældent kørte imidlertid vogne ind; jeg ved egentlig kun, at det er sket en sjælden gang, når vi skulle på bal som ganske unge. Men den var god at lege i.

Noter

Notetallene i teksten henviser (med undtagelse af nr. 1) også til planen over haven hvor planternes omtrentlige plads er angivet.

1. Udtrykket er måske nok overdrevet, betegnelsen rabarberkvarter er mere dækkende if. J. Th. S.
2. I hasselgangen var indplantet guldstjerne (*Gagea lutea*), bornholmsk anemone (*Anemone apennina* og *A. a. var. pallida*), hvid anemone (*Anemone nemorosa*), lærkespore (*Corydalis cava*), perlehyacinter, hvide og blå (*Muscari botryoides*), tyndakset gøgeurt (*Orchis mascula*), et par *Pulmonaria*-arter m.fl.
3. *Prunus avium* 'Morel'.
4. *Prunus insititia*, forædlet type.
5. Mellem ribsbuskene og gangen der førte til lindelysthuset i havens NØ-hjørne fandtes et stykke wild-garden med fingerbøl (*Digitalis purpurea*), smalbladet klokke, (*Campanula persicifolia*), kardebolle (*Dipsacus silvester*), kæmpebalsamin (*Impatiens*

- roylei), marletidsel (*Silybum marianum*) og engang imellem kæmpe-mandstro (*Eryngium giganteum*). Nærmest nr. 4 stod en tid en slyngende svalerod, *Cynanchum nigrum*.
6. I nærheden af Herrepære-træet stod en *Aucuba japonica*.
- 6a. Dette træ er foruden det nedenfor omtalte lindetræ det eneste træ i haven der har holdt stand til i dag; det står lidt skævt i den store baggård der er tilgængelig fra Thorvaldsensvej gennem Indkørslen i beboelseskarrrens nr. 18. Det måler 185 cm i stammeomkreds og er ca. 13 m højt, se fig. Ikke mange meter øst for 'Louise Bonne' blev en sødkirsebær plantet senere end pærerne.
- 6b. 'Eyewood'.
7. Også 'La France'.
8. Lindelysthuset var i de første år velpasset og klippet; senere forsømtes det og lindene skød i vejret. Træerne er nu med undtagelse af ét forlængst fjernet. Men fra J. M. Thieles Vej nr. 5 der nu ligger ubebygget hen kan man nå frem til et bredkronet lindetræ (*Tilia vulgaris*) der må stamme fra lysthuset. Mellem Lindelysthuset og to hestekastanier ved østhegnet stod den lyserøde varietet af liljekonval, *Convallaria majalis* 'Rosea'.
9. Nær hegnet og ca. 10 og 20 m syd for Lindelysthuset stod to hestekastanier.
10. Her mellem *Iris germanica* stod også lyngasters (*Aster ericoides*) og hvid jakobsstige (*Polemonium coeruleum* fl. albo). Vel kun 2 m nord for husets nordvesthjørne stod en valnød hvis frugter havde meget bløde skaller, så bløde at musvitter med lethed hakkede hul ind til kærnen også mens frugterne endnu hang på træet og den grønne yderskal var begyndt at revne og blotte stenen. Sommerblomst-sortimentet skiftede; en uforædlet morgenfrue (*Calendula officinalis*) var den mest konstante.
11. I bedet langs husets nordside stod nogle få år den gule viol fra Nord-Skandinavien, *Viola biflora*.
12. *Pinus nigra austriaca*.
13. Den af den senere botaniske gartner Axel Lange, forfatterindens yngste bror anlagte stenhøj var beplantet med en slyngrose der rankede sig over en stor trærod og talrige kugleprimula (*Primula denticulata*); den havde få, liggende sten og var nærmest oval.
14. Her voksede den til citronfamilien hørende Diptam (*Dictamnus albus*), den lyserøde hovedform, den dengang ret nyindførte hjerteblomst (*Dicentra spectabilis*), *Podophyllum hexapetalum* (*P. emodi*), på dansk undertiden kaldt fodblad samt jødekirsebær (*Physalis alkekengi*).
15. På vangernes vandrette skiferplader stod om sommeren 6 store pletter med *Aspidistra lurida*, 3 på hver side af trappen.
16. I buskettet fandtes flnsk røn (*Sorbus fennica*), Weigela, *Colutea* og *Staphylea pinnata* samt snebolle (*Viburnum opulus* 'Roseum'); buskettet var kantet af purløg (*Allium schoenoprasum*) og mellem buskene var der plads til porcelænsblomst (*Saxifraga umbrosa*), bølget storkenæb (*Geranium phæum*), hasselurt (*Asarum europæum*), forglemmigej (*Myosotis silvatica*) og flitteraks (*Melica uniflora*).
17. Her omtrent stod i en årrække kandelaber-kongelys, *Verbascum olympicum* samt krydsningen *V. phoeniceum* x *nigrum*, desuden studenternellike (*Dianthus barbatus*), fiksernellike (*Lychnis coronaria*), tulpaner samt julerose-arten *Helleborus abchasicus*, samt blå anemone, også i den fyldte røde form, *Hepatica nobilis flore rubro pleno*.
18. *Taxus baccata* 'Fastigiata'.
19. Det har formodentlig drejet sig om *Prunus avium* fl. pl., den fyldte form af fuglekirsebær.
20. Rævehale-amarant (*Amaranthus caudatus*).
21. *Nigella damascena*.
22. *Primula variabilis* (*P. polyantha*).
23. Madonna-lilje (*Lilium candidum*); her vist også *Lilium pyrenaicum*.
24. *Malus floribunda*.
25. *Quercus robur* 'Pyramidalis'.
26. Amerikansk olje-plante.
27. *Cratægus oxyacantha* 'Punicea'.
28. Formodentlig 'John Downie'.
29. Et bed i plænen syd for paradisaæbletræet rummede et par vibebæg-arter *Fritillaria meleagris* og *pallidiflora*.
30. Også kaldt bregnebøg, *Fagus sylvatica* 'Asplenifolia'.
31. *Aesculus carnea*.
32. Bl.a. Fruesko (*Cypripedium calceolus*), narcis-arten *Narcissus bulbocodium*, rød ridderspore (*Delphinium nudicaule*), tråd-pæon (*Pæonia tenuifolia*), pebertræ (*Daphne mezereum*) og *Primula rosea*. Stenhøjen var lavet i gammel stil med mange sten der stod på højkant.

GARTNERSLÆGTEN KRISTENSEN

Af Oluf Kristensen, Ny Kastrupgaard

Som gartnerslægten Kristensens stamfader regnes *Mathias Kristensen*, der som ung gartner kom fra Fyn til Amager, hvor han grundlagde et stort gartneri. Sønnen, gartneriejer Oluf Kristensen, skrev i 1974 "Biografi af Mathias og Oline Kristensens slægt". Denne afhandling, der er på 48 sider, er af A. Pedersen efter aftale med forfatteren forkortet til optagelse i "Fra Kvangård til Humlekule". Original-eksemplaret findes i Havebrugshistorisk Selskabs bibliotek. Nogen supplerende bemærkninger, sat i parentes, skyldes A. Pedersen.

M. P. Kristensen Oline, Kristensen

I. Oversigt over slægten og noter om dens medlemmer

Slægten stammer fra Brylle vest for Odense og føres her tilbage til *Peder Kristensen*, der var bødker og drev et mindre landbrug. Han havde sønnen *Mathias Peter Kristensen*, f. 14-12-1853, d. 1-2-1923, i 1882 gift med *Oline Kristensen*, f. Olsen, f. 11-10-1858, d. 11-7-1952, datter af gårdejer Pitter Olsen, Sundbyøster. Se nærmere i afsnit II. De fik 12 børn, hvoraf 1 døde som spæd.

A. *Oline Kristensen*, kaldet Ina, f. 25-1-1883, d. 1970, gift med gartner *Erik Fløytrup*, hvis far var kæmner i Nyborg. Havde handelsgart-

neri på Amager Landevej. E. F. døde efter få års forløb af tb. Enken drev gartneriet videre under mit tilsyn, indtil det blev bortforpagtet og senere solgt til Poul Hansen, "Tagenshus". 2 børn.

1. *Erik Fløytrup*, (jun.) blev gartneruddannet i Danmark og USA. Startede som handelsgartner i Glostrup, hvor han bl.a. dyrkede roser i hus, var kendt for fine 'Roselandia'-roser. Dette gartneri er nu nedlagt. Købte i 1948 gården Kroglund på 9,5 ha i Reerstrup ved Kvistgård, hvor der er frugtplantage. E. F. blev gift 1) med *Ruth F. f. Hansen*, datter af gartner Poul Hansen, Kastrup, hun omkom ved en bilulykke, gift 2) med *Rigmor F.*, datter af proprietær H. C. Hansen på Brede Ladegård. Der er 3 døtre i første ægteskab, nr. 2 *Tove F.* er gift med gartner *Arne Andersen* i Bjæverskov. 1 datter i andet ægteskab.

2. *Ellen Margrethe Fløytrup*, kaldet Grethe, har i mange år drevet børnehjem.

B. *Petra Kristensen*, f. 9-6-1884, d. 1938. Blev forlovet med *Johs. Fröling*, der afgik ved døden, hvorefter hun blev diakonisse og senere til stor hjælp for sine forældre. Hun oprettede et legat under navnet "Mathias Kristensen og hustrus mindelegat" på 11.000 kr., senere øget til 80.000 kr. Oluf K. bestyrer legatet, og legatet har pligt til vedligeholdelse af familiegravstedet på Kastrup kirkegård.

C. *Anna Kristensen*, f. 2-1-1886, gift med gartner *Bergholt*, lærersøn fra Jylland. Deres gartneri gik ikke godt, og B. rejste til Amerika, hvorefter hans kone tog fat og oprettede grøntforretning på Amagerbrogade. Hun døde af den spanske syge. De havde en datter *Grethe*, der blev gift med gartner *Anders Thygesen*, Islemark v. København. I dette ægteskab 1 søn, der er lærer i Sorø.

D. *Peter Kristensen*, f. 14-3-1887. Uddannet som gartner og var elev på Beder Havebrugsskole. Derefter i Schweiz og Tyskland. Købte i 1912 gården Vigerslevvej 116 ved København. Blev gift med *Anna K. f. Rasmussen*. På ejendommen, der efterhånden blev på 5,5 ha, dyrkedes der grønsager og byggedes drivhuse og anlagdes en bænkeplads med ca. 1.500 vinduer. I 1930'erne begyndte udstykningen af jorden, og i 1937 var det hele bebygget, og ægteparret, der havde 1 søn og 1 datter flyttede ind i en villa. P. K. døde i 1976.

E. *Oluf Kristensen*, f. 11-11-1888. I 1916 gift 1) med *Inga K.*, f. Børsen, datter af husejer Jens B., hun døde i 1939, og gift 2) med *Else K. f. Thaarup*, f. 7-7-1908, datter af sognepræst Th. Thaarup i Grove. I det første ægteskab var der 8 børn, deraf 7 nulevende, og i andet ægteskab 2 børn. Børnene omtales nedenfor, om Oluf Kristensen se afsnit III.

1. *Inger Marie Kristensen*, f. 16-7-1917, gift med grosserer *Erik Olsen*, der er 4 børn.

2. *Karen Kristensen*, f. 14-9-1918, gift med landmand, borgmester *Carl Peter Hovendal* i Østrup pr. Otterup, der er 4 sønner.

3. *Ellen Kristensen*, kaldet Lotte, f. 18-1-1920, gift med bankkassierer *Cyrl Hviid Nielsen*, de har 2 sønner.

4. *Einar Kristensen*, f. 20-9-1921, gift med *Anne Lise K.*, datter af Otto Kristensen, Kastrupgaard. Lærte gartneri hos Albert Lindgreen, Harald Rasmussen, Sv. Bruun, Statens Væksthusforsøg og på Beder Gartnerskole. Rejste til USA, hvor han arbejdede i 2 kendte orkidégartnerier. Kom hjem i 1948 og havde allerede da hjemsendt frøplanter af orkidéer, som han havde arbejdet med derovre, og som han har arbejdet videre med. Købte i 1951 en ejendom på 8 ha i Risby ved Ballerup og startede orkidégartneri og dyrkede endvidere julestjerner, campanula og saintpaulia. Har fra udstillinger hjembragt 3 guldmedaljer og dronningens ærespræmie. Der er 5 børn. Gartneriet blev i 1974 solgt til Vestskoven.

5. *Georg Kristensen*, f. 22-7-1923. Gift med *Tove Steenberg K.*, f. Christensen. G.K. lærte gartneri hos A. Knudsen, H. C. Koch og Poul Mose samt Sundquist i Göteborg og på Beder Gartnerskole. Arbejdstilladelse i USA, hvortil han rejste i 1948. I New York mødtes han med broderen Einar, og sammen arbejdede de i gartneriet "Rose Fair" på Long Island. Efter 4 års ophold i udlandet kom han hjem og købte i 1953 Kildegård i Brøndbyvester. Kildegård blev imidlertid solgt til industriformål og blev afhændet i 1960, hvorefter G.K. købte en gård i Høje Tåstrup, hvor han byggede drivhuse og dyrkede roser, hvorfor gården fik navnet Rosengården. Den fantastiske byggevirkosomhed, anlæg af nye veje og kloakprojekter og ny byplan tvang G.K. til i 1975 at afstå ejendommen. Klar over at dette ville komme købte han allerede i 1970 en gård i Ledøje på 21 ha, og bygger påny der. Han er i bestyrelsen for Tåstrup private realskole, Rosensektionen og I/S Konvalgården. Blev i 1976 valgt til formand for den selvejende institution Havebrugshøjskolen Vilvorde. Der er 2 sønner, 1 studerer og 1 er landmand.

6. *Rigmor Kristensen*, f. 22-7-1923. Gift med *Otto Magle Pedersen*, søn af handelsgartner Thorvald Petersen i Store Magleby og hustru Trein Jansen, hvis far Dirch J. stiftede Amagermuseet. O.M.P. er født 3-5-1920. Fra 1942 driftsleder i Thorvald Petersens gartneri "Hollandsminde" med hovedkulturer af dahlia, stueplanter og kaktus. Efter Th. P.'s død i 1971 viderefører O.M.P. firmaets detailforretning på Jagtvej. Gartneriet har deltaget i mange udstillinger og hjemført talrige udmærkelser, i 1972 dronning Ingrid's ærespræmie. Der er 1 søn og 2 døtre i ægteskabet.

a. *Aksel Magle Pedersen*, f. 20-8-1945, hortonom, gift med *Lis Caspersen*, datter af planteskoleejer Charles Caspersen, Ø. Åby på Fyn. Har været ansat på Statens Væksthusforsøg i Virum. Er lærer på Vilvorde. Har 1 søn, *Theis*. A.M.P. har sammen med sin fader O.M.P. købt gartneri i Ll. Skensved.

7. *Gerda Margrethe Kristensen*, kaldet Smutte, f. 27-3-1927, gift med civilingeniør *Evald Thunbo Christensen*, der blev dræbt ved en bilulykke i 1969. Der er 3 sønner i ægteskabet, der alle studerer.

8. *Aksel Mathias Kristensen*, f. 27-3-1927, død 15-5-1939.

9. *Jan Oluf Kristensen*, f. 15-2-1943. Gift med *Thea K.*, f. *Grebe* fra Holland. Gartnerelev på Ny Kastrupgaard, hos Albert Lindgren, Simon Andersen og Alex Jørgensen, Stige. Beder Gartnerskole, garder, ophold i England og Holland. Først bestyrer og fra 1973 ejer af Holmerødgård. Jan K. havde ønske om at blive landmand eller skovbruger, måske inspireret af sin morbror, klitdirektør i Vejrs, Poul Thaarup. Dyrker blomsterløg, chrysanthemum, meloner og kartofler. Har desuden landbrug og husdyrhold. Har bygget en lade og 3.200 m² drivhuse. I ægteskabet to døtre.

10. *Elisabeth Kristensen*, f. 8-4-1944. Gift med elektroingeniør, underdirektør *Fritz Thaulow*; de har 1 søn.

Efter omtalen af Oluf Kristensens børn vender vi tilbage til Mathias Kristensens børn.

F. *Johanne Kristensen*, f. 27-1-1891, gift med landbrugskandidat *Rasmus Bek*. De købte gård i Brønsholm. Er nu begge døde. 5 børn.

a. *Thyra Bek*, lærer, gift med dyrlæge Chr. Jensen, Støvring.

b. *Inger Bek*, børnehavelærer, senere forstander på et børnehjem, underviser nu børnehaveklasser i skolen.

c. *Jørgen Bek*, gartner, anlægsgartner i Hørsholm.

d. *Anne Margrethe Bek*, læge, gift med kontorchef, cand. polit. *Peter Ilsøe*, Gøgevangen.

e. *Hans Bek*, dyrlæge på Mors. Gift med *Inger Lise B.* 5 børn.

G. *Otto Kristensen*, f. 5-10-1893. Gartneruddannet hjemme, hos H. Svendsen, Aldershvile, Amager og på Årslev Havebrugsskole. En vinter på Askov Højskole. Gift med *Gerda K.*, f. *Storm*. Købte i 1917 Kastrupgaard med et jordtilliggende på 33 ha med herregårdsagtig hovedbygning. Bygningen blev delvis lejet ud. I 1950 blev ejendommen solgt til kommunen, og samme år købtes Stærebogård; men da bygningerne her var dårlige, købtes tillige en villa ved Brøndby Strand, hvor familien stadig bor. Gården blev drevet med landbrugsplanter, jordbær, blomkål og andre køkkenurter, og i drivhusene var der tomater, agurker og meloner. Der er 5 børn.

1. *Eva Kristensen*, sygeplejerske, gift med skræddermester *Marius Johansen*.

2. *Henning Kristensen*, f. 12-3-1923, gift med *Rauni Kalervo*, hvis far var handelsgartner i Finland. H.K. blev uddannet som gartner hjemme, og hos Harald Rasmussen, Gartnergården, Brøndbyøster, samt hos Th. Suhr, Lille Kastrupgaard. Hortonom i 1946, sekundløjtnant. Var i 1949 i England. Væsentlig arbejdet med tomater. Startede eget gartneri på en del af Stærebogård ved Ishøj, men da forholdene der blev umulige p.g.a. vejanlæg etc. oprettede han nyt gartneri i Kongeskov pr. Store Heddinge. H.K. har haft forskellige hverv i hjemmevernet og kommunen. En datter i ægteskabet.

3. *Gudrun Kristensen*, lærer, gift med lærer *Jens Endersen*. Har 2 sønner og 1 datter.

4. *Betty Kristensen*, uddannet som sygeplejerske.

5. *Anne Lise Kristensen*, gift med *Einar Kristensen*, se E. 4.

H. *Axel Kristensen*, f. 1-4-1895, d. 11-11-1971, gift med *Edith K., f. Hagen*. A.K. var cand. polyt. Blev ingeniør ved porcelænsfabrikken "Danmark" i Kastrup. Købte 1923 et gartneri i Buddinge, som han drev i ca. 9 år. Dyrkede bl.a. champignon (se "Fra Kvangård til Humlekule" nr. 5, side 38). Meget interesseret i politik; var medlem af Gladsaxe kommunalbestyrelse og formand for Venstres Ungdom. Senere ingeniør ved porcelænsfabrikken "Norden" og i 1937 direktør der. Gennem en årrække folketingsmand, valgt i Hillerødkredsen. Var handels- og forsyningsminister i Knud Kristensens regering. A.K. var meget interesseret i den store families ungdom og hjalp flere i deres studier m.v. Der var 3 børn.

Axel Kristensen

1. *Edith Kristensen*, gift med adjunkt *Hermann Kleener*. De er begge døde. De havde 2 sønner, den ældste *Jørgen Kleener*, læge, var formand for Yngre Læger og blev i 1974 formand for Radiorådet.

2. *Else Kristensen*, lærer og forstander for Sofieskolen. Gift med lærer *Kjeld Hansen*. De gør begge et stort arbejde for psykotiske børn. I ægteskabet er der 3 børn.

3. *Knud Kristensen*, f. 2-8-1924, gift med *Ulla K., f. Linder*. K.K. blev gartner og var bl.a. elev på Vilvorde. Rejste i 1948 til Canada, hvor han arbejdede i Dales Estate i Brompton. Efter hjemkomsten handelsgartner i Kokkedal 1950-64, derefter anlægsgartner en kort tid dog parkassistent i Lyngby-Tårnbæk kommune.

I. *Johannes Kristensen*, f. 28-11-1896, gift med *Martha K., f. Christiansen* fra Amager. Uddannet som gartner, elev på Askov, soldat. Købte i 1918 Lillevangsgård i Skovlunde på 20 ha. Jorden blev drevet som landbrug, senere også med grønsager og jordbær, blomkål og tulpaner. Der blev bygget drivhuse og anskaffet knap 1.000 drivbænke-

vinduer til gulerødder, meloner m.v. I husene var der tulpaner, tomater og meloner. Jordpriserne steg så stærkt, at salg af ejendommen minus gård og have blev nødvendigt. J.K. har været medlem af Ballerup kommunalbestyrelse og menighedsråd samt mangeårigt medlem af repræsentantskabet for Landmandsbanken, Ballerup. Der er 4 børn.

1. *Knud Kristensen*, f. 4-11-1920, gift med *Inga K., f. Christensen*. Uddannet som gartner hos Baltzer Hansen og Jørgen Jørgensen. Købte i 1946 Tranagergård i Skovlunde på 7,5 ha. Først i 1960'erne blev gartneriet solgt til bebyggelse, men K.K. havde da allerede købt 3 ha jord på Lolland, hvor der dyrkes tulpaner. Der er 2 børn i ægteskabet.

2. *Johannes Kristensen* (jun.), f. 23-8-1922, gift med *Else K., f. Jensen*. Uddannet som landmand. Overtog efter Oluf Kristensens køb af Bøgebjerggård bestyrelsen af denne indtil han i 1951 købte Kumlegård i Glim ved Roskilde, der drives med 3.000 m² drivhuse, frilandsgartneri, tulpaner m.v. Der er 4 børn, 2 sønner er gartnere, *Hans Erik* og *Claus*. J.K. har forpagtet et gartneri som Hans Erik bestyrer, især kendt for meget fine Begonia 'Schwabenland'. J.K. er medlem af bestyrelsen for den selvejende institution Havebrugshøjskolen Vilvorde, og næstformand for 5te kreds af D.E.G.

3. *Ebba Kristensen*, gift med gartner *Mogens Jørgensen*, der har gartneri i Sengeløse. Især cyclamen og pottekulturer. De har 2 døtre.

4. *Gerda Kristensen*, gift med direktør *Jean Pierre Taquet*, Arpajon ved Paris. De har 3 børn.

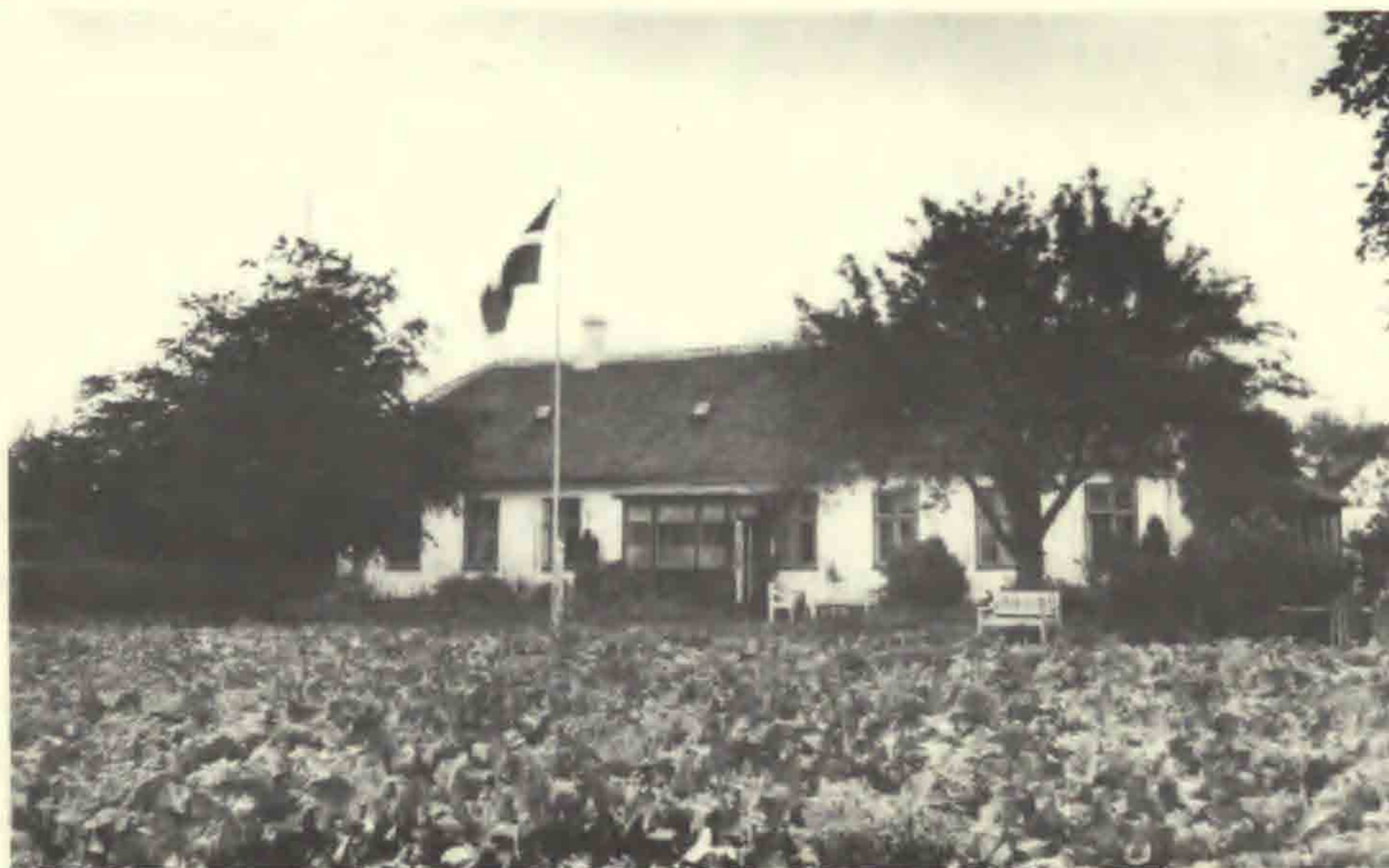
J. *Gorm Christensen*, f. 31-1-1899, gift 1) med *Anna Zibrandtsen*, og 2) med *Agnes Burchardt*. Uddannet som gartner, i 1923 købte han en gammel gård i Hvissinge ved Glostrup og opbyggede her et gartneri, men på grund af rygsmerter måtte han opgive det og fik stilling som inspektør i et stort bygningskompleks. I 1969 omkom han ved en færdselsulykke. Har 2 døtre i første ægteskab og 1 datter i andet ægteskab.

K. *Thyra Marie Kristensen*, kaldet Mis, f. 9-11-1901, den yngste af Mathias Kristensens børn, blev gift med gartner *Harald Rasmussen*, f. 29-3-1897 og uddannet hos Jeppe Sørensen, Emdruphøj og hos Hans Petersen, Bispebjerg og på Ny Kastrupgaard. Var 1 år hos den danske gartner Esche i England. Efter hjemkomsten i 1917 blev han formand på Ny Kastrupgaard. I 1924 købte han en gård i Brøndbyøster, senere med rette kaldet Gartnergården. H.R. havde "grønne fingre", idet alt lykkedes for ham: agurker, tomater, champignon, selleri, syrener, prunus m.v. Fik dronningens ærespræmie i 1951. Han fik også tid til udadgående virksomhed: Sognerådet, Gartnernes Fællesindkøb, Landbrugsministeriets udvalg 1968-71. I 1963 blev Gartnergården solgt, men H.R. driver stadig en del af arealet og 12 drivhuse. Fru R. døde i 1971. Hun havde altid et meget åbent og gæstfrit hjem for den store familie og besøgende.

Deres eneste barn *Kirsten R.* styrer hus for faderen og fører hans regnskaber.

II. Mathias Kristensen

Mathias Kristensen var først landmand og arbejdede derefter en sæson på en sukkerfabrik, men blev syg af knogle-tb, benedder kaldet, i hof-ten og 1 finger. Operation herfor medførte en varig skævhed. Han besluttede at blive skolelærer og kom i huset hos sin svoger, lærer Hansen i Skelby ved Susåen i håb om dér at blive forberedt til optagelse på et seminarium. I et nærliggende gartneri hjalp han til med arbejdet, og fik derved stor interesse for gartnerfaget, som han valgte til fremtidsbeskæftigelse. Han var i gartneriet et år og var så 2 år i Haveselskabets Have på Frederiksberg (gartner J. C. Olsen). Han så da en annonce fra en gårdejer på Amager, der ville leje sin jord ud; denne gårdejer blev senere M.K.'s svigerfar. Lejemålet gik i orden og M.K. startede egen virksomhed i 1881. Han stillede store krav til sig selv og arbejdede for 2 mand, og fra den ringe begyndelse oparbejdede han en stor og landskendt gartnerivirksomhed. Han giftede sig med Oline Olsen, og han lovede sin kone, at hun aldrig skulle komme til at arbejde for andre, og det slog til. De fik 12 børn, og Oline havde et stort hus at passe og folk på kost. Der var pige-hjælp, men ingen moderne hjælpemidler, men kakkelovne, vand i gården, lamper at pudse. Og dertil kom at småarbejde som bundtning af persille, radiser o.l. ofte blev udsat til om aftenen. Men vi havde det hyggeligt sammen. Mor bragte selv de første år varerne til torvet, der dengang var på Christianshavn.

Ny Kastrupgård fra havesiden

Med stor flid og sparsommelighed gik det stadig fremad: mod en sydvendt mur blev der bygget et drivhus til vin samt desuden en drivkasse, og drivbænke anlagt. Jordarealet blev udvidet ved leje og køb. Det første køb var af nabogården, der blev lagt til mine forældres gård "Elisabethsminde". Og så blev der efterhånden i Sundbyøster købt 3 lodder på tilsammen ca. 10 ha samt 2 lodder kaldet engene ud mod stranden i nærheden af Kastrupfortet; på disse lodder dyrkedes der asparges, rabarber, peberrod, jordskokker, selleri m.m. Hjemme var kulturerne blomkål til skæring og til frø, tomater på friland og i bænke meloner og agurker, vindruer i hus og andre kulturer. Da far som en af de første begyndte at dyrke tomater, hjemkøbte han fra E. Benary i Erfurt så godt som hele firmaets sortiment af tomater. Han avlede frø af de bedste og fandt det næste år en glatfrugtet sort, som fik navnet 'Dansk Eksport' og som senere blev den helt dominerende frilands-tomatsort herhjemme. På grundlag af denne sort kom der en betydelig eksport af tomater til England igang. - (Det var i disse år, at den i 1884 dannede "Forening til Udførsel af Havesager", udfoldede en stor agitation for dyrkning af frugt, tomater m.v. til salg i England. Danmarks klima viste sig dog at være for ustabil til, at der kunne avles store og årlige afgrøder som grundlag for en sådan eksport). Far, der var forretningsmand, købte også en gård i Utterslev, den blev senere solgt til et udstykningselskab.

Far gik med tomater og blomkålsfrø i samarbejde med en større landmand, Per Poulsen i Sundbyøster. Far tiltrak planterne, og ca. halvdelen fik P.P., og udbyttet deltes. De var tilfredse, hvis kommissionærererne afregnede tomaterne med 2 pence pr. 1/2 kg. Far udstillede kardon-træer på gartnerudstillingen i 1888 og fik stor sølvmedalje.

Ny Kastrupgård fra gårdsiden

Da Sundbyerne i 1901 blev indlemmet i København, solgte far gartneriet og anden jord i Sundby, minus engene, men beholdt dog en vis part i 2 ejendomsselskaber. Min far købte i 1899 *Ny Kastrupgård*, Gl. Kirkevej, Kastrup, og vi flyttede dertil 1-11-1900. Her blev bygget 3 drivhuse til agurker og 1 til vin og i tilslutning hertil anlagt en drivbænkeplads til ca. 1.600 vindruer. Mod nord og mod vest var der plantet en frugthave på 2,5 ha. Gårdens hele areal var 10,5 ha, hvortil kom ca. 3,5 ha ved Kastrupfortet, der handledes og byttedes med jorder, og tilsidst var der ca. 20 ha.

Der fandt ikke større ændringer sted indtil 1915, da far pludseligt foreslog mor, at de skulle trække sig tilbage fra bedriften. Det var en stor overraskelse for mor, men far fik som altid sin vilje. De købte en større villa i Sundby og fik her 7 1/2 lykkelige år, og jeg syntes, at far som den arbejdsomme, retfærdige, men som jeg dengang syntes strenge og krævende mand, blev elskelig, mild og ligefrem strålede når børn og børnebørn kom på besøg.

Far fik årebetændelse og fik en blodprop. Han døde 1-2-1923, 69 år gammel. Mor var åndsfrisk omtrent til det sidste, hun døde 11-7-1952 omtrent 94 år gammel i huset hos sin datter Marie og Harald Rasmussen.

III. Oluf Kristensen

Som 5-årig kom jeg i skole og tog præliminæreksamen 15 år gammel. Mit ønske var at komme til handelsvirksomhed, og jeg fik plads i et grossererfirma, som desværre var stagnerende. Frøhandler H. Hansen rådede far til, at jeg blev sat i gartnerlære med henblik på at gå ind i frøbranchen. Jeg var så elev hjemme og gik om aftenen på købmandsskole og fik handelseksamen i 1906. På købmandsskolen hørte jeg forstander Ludvig Schrøder holde foredrag, og det resulterede i, at jeg var elev på Askov Højskole 1906-07. Det var en dejlig tid, jeg sugede til mig som en tør svamp. I 1907-09 var jeg hos frøfirmaet L. Dæhnfeldt i Odense, først i forsøgsgartneriet og derefter ved ekspeditionen i frøforretningen. Lederen, Bergsted, blev pludselig indkaldt til militæret, og jeg begyndte så at ekspedere på egen hånd, og kom til at forestå ekspeditionen, så længe jeg var i firmaet. Jeg kom sammen med grosserer Carlos Jensen og avlsleder Mikkelsen til de steder, hvor Dæhnfeldt havde frøavl af blomster eller roer. I 1909-11 var jeg hos frøfirmaet I. C. Schmit i Erfurt. I 1911 tog jeg til Paris, jeg søgte, men fik ikke arbejde i frøfirmaet Vilmorin et Cie, men fik plads hos frøfirmaet Gayeux et Leclerc, men syntes ikke om forholdene der og tog derfor til Versailles, hvor jeg fik plads i gartneriet Trufaut. – Slottet med dets pragtfulde sale og haver m.v. var jeg en stadig beundrer af. Opholdet blev ikke mindre interessant af, at jeg traf min senere nabo, frøgrosserer Tage Hansen, som jeg skaffede plads i samme firma. Også Frode Sørensen traf vi i Paris. I forstaden Arnières fik jeg plads i en bedrift, der drev grønne asparges – jeg praktiserede

Peter Kristensen

senere metoden på Ny Kastrupgaard. Det førstnævnte firma fremstillede en masse rødbeder, lagt op i 5 kg's vidlekurve og solgt i Paris. På hjemturen besøgte jeg i Belgien de derværende gamle gartnerier varmet op ved hjælp af røgkanaler. I Holland så jeg i Honzellersdijk moderne vinkulturer og i Aalsmeer blomsterkulturer og afsætningsforhold.

Kastrupgaard. Indkørslen

Da far i 1915 trak sig tilbage fra gartneriet havde han overdraget driften til sønnerne Otto og Oluf, og udbyttet skulle deles i 3 lige store parter. Men så købte far Kastrupgaard, og det blev da ordnet sådan, at Otto overtog driften af denne, medens jeg fik Ny Kastrupgaard, og jeg begyndte da som selvstændig gartner den første december 1915. I september 1916 blev jeg gift med Inga Børsen. Vi fik efterhånden 8 børn, deraf 2 gange tvillinger, en dejlig dreng, Aksel, døde som 9-årig efter en øreoperation. Det tog stærkt på min hustru, hun døde 31-8-1939, og hjemmet kom ligesom i forfald. Den 21-11-1941 giftede jeg mig med Else Thaarup. Trådene fra alle børnene, der efterhånden har deres egne hjem, går sammen her, og det er oftest min kone, der spørges efter.

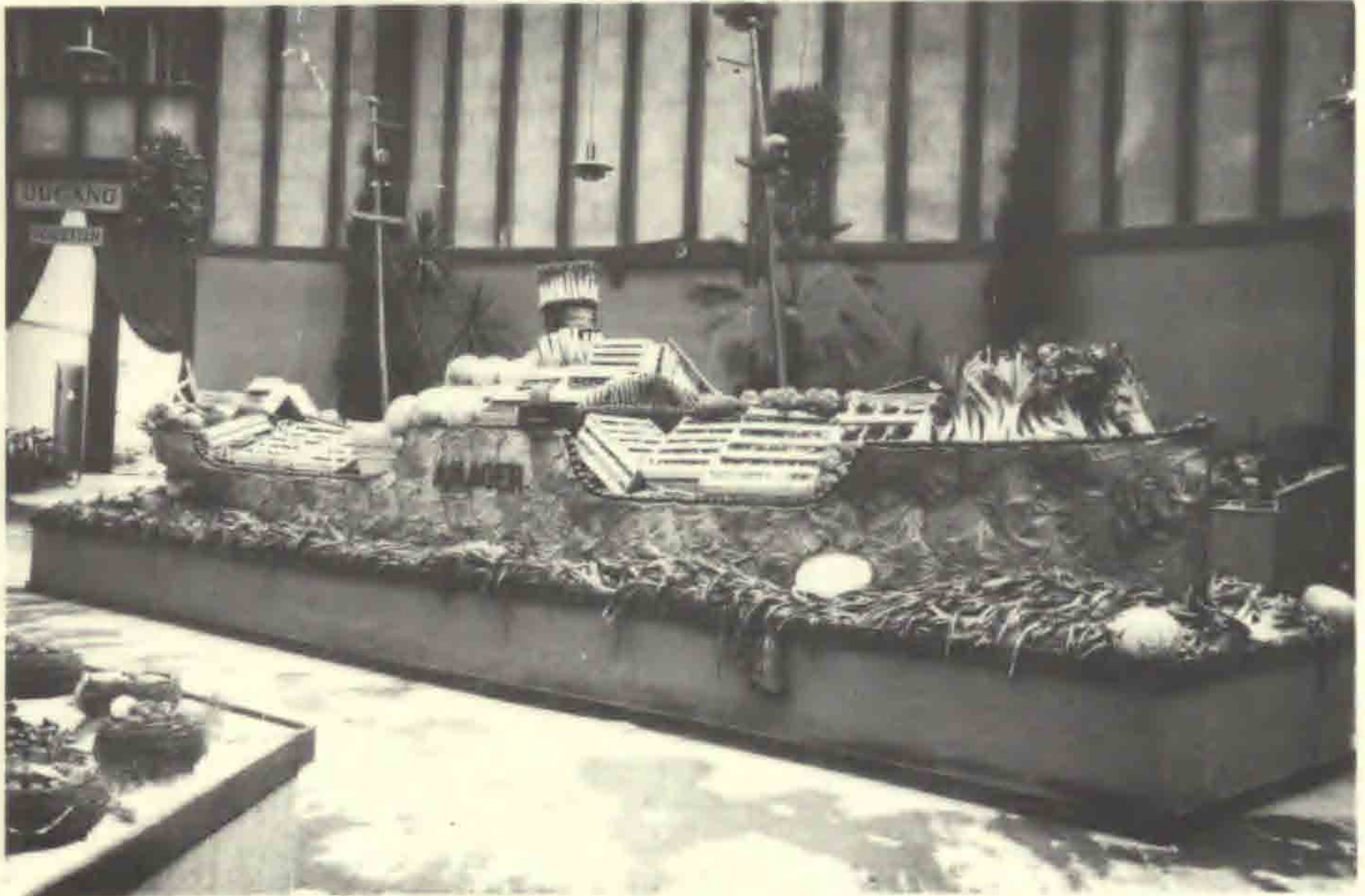
På Ny Kastrupgaard byggedes der efterhånden flere drivhuse, først til overvintring af blomkålsplanter, senere ca. 25.000 m² til tomater og agurker. Drivbænkearealet blev også udvidet og kom til at omfatte 2.300 varmt anlagte vinduer. - Som varmemateriale brugtes i stor udstrækning dagrenovation, "skrald" fra København. Årsomsætningen var første år ca. 65.000 kr., arbejds løn 15.000 kr., 4 år senere ca. 1.200.000 kr. og 550.000 kr., og arealet var i 1955 atter på 20,5 ha.

Torvevogn stablet med blomkål i kasser

På et tidspunkt havde jeg 50 ha, der alle blev drevet med grønsager og frugt, under krigen også med tobak og lidt senere tulpaner, men så begyndte det at gå tilbage som følge af ekspropriationer til vejanlæg og lufthavn (ca. 15 ha). Jeg anvendte yderarealerne til bygning af en-familiehuse til salg eller bortleje. Det kom også til at knibe med at få folk, vi kunne ikke konkurrere med lufthavnen og kommunen. Endvidere etablerede fagforeningen en strejke med blokade for at tvinge mine folk ind i fagforeningen. Denne såkaldte jordbærstrejke vakte megen

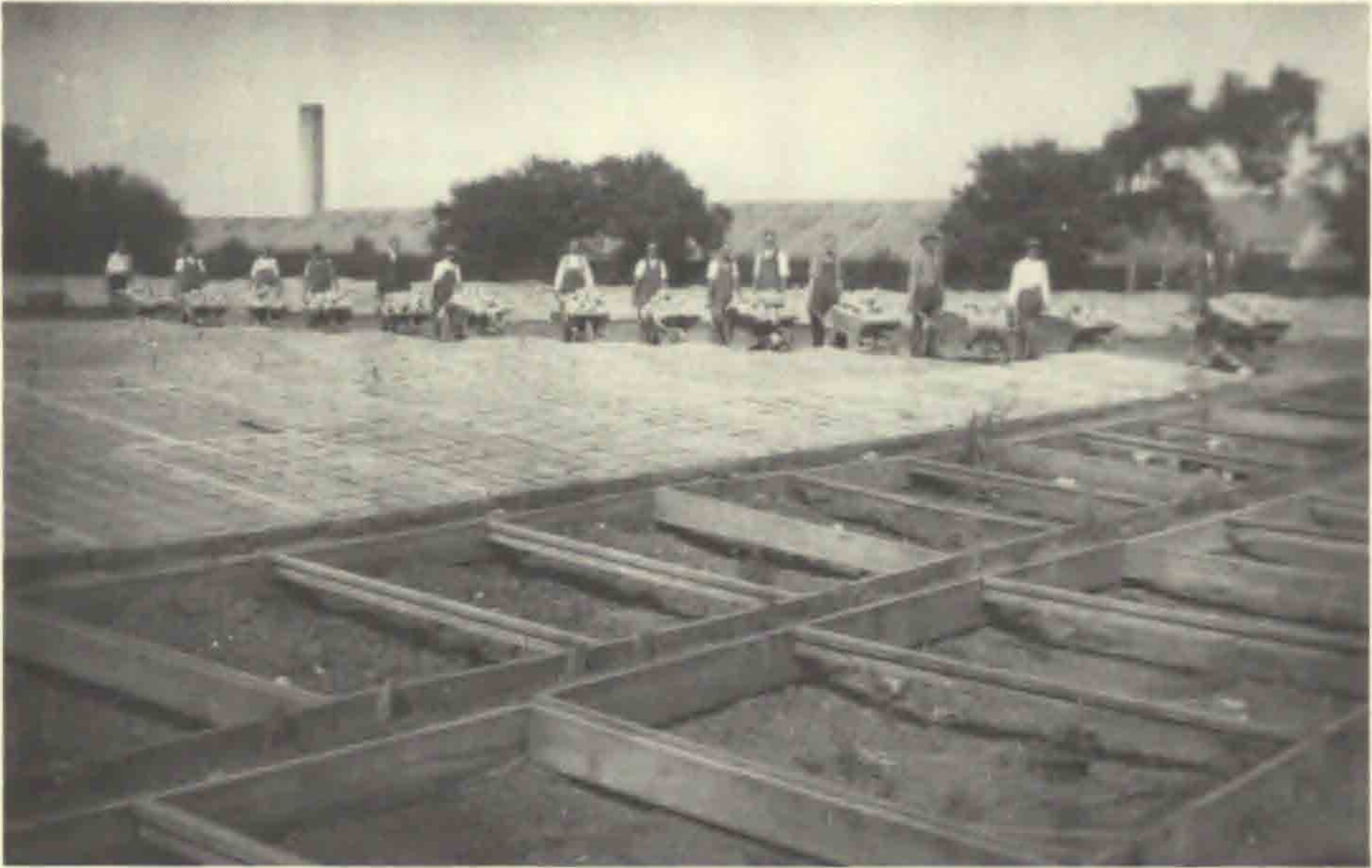
opsigt. 1-1-1964 overtog kommunen Ny Kastrupgaard, bortset fra ca. 2,5 ha land, og jeg ophørte med at drive gartneri den 31-12-1966 efter 51 års forløb. De 2,5 ha blev anvendt til etagebyggeri, og de 9 børn har siden overtaget ejendommen og de øvrige af mig byggede ejendomme under navnet I/S Konvalgården, der dog stadig administreres fra Ny Kastrupgaard.

Udstilling i Forum. Eksportskibet "Amager"

(På Ny Kastrupgaard avledes der store og 1. classes afgrøder, hvilket forudsætter at der arbejdes med gode sorter og stammer af kulturplanterne, og dette fører uvilkårligt til familieavl, et udvalgs- og forædlingsarbejde. Der er foran talt om tomatsorten 'Dansk Eksport'. Der arbejdedes også med rosenkål, en stamme fra Ny Kastrupgaard blev anerkendt. Gartneriet var et af prøvestederne for Fællesudvalget for Prøvedyrkning af Køkkenurter's første forsøg med sommerkål i 1920-21. Senere var der forsøg med anvendelse af dano-kompost til undervarme i drivbænke).

I 1921 købte jeg Lystoftegård i Skovlunde på 73 ha, der blev drevet ved bestyrer med landbrug og lidt grønsager. Størstedelen af jorden blev senere udlagt til flyveplads, men 13 ha beholdt jeg og anlagde her en frugtplantage. Den blev senere solgt til Ballerup kommune. I 1948-49 købte jeg Bøgebjerggård i Melby, hvor der blev anlagt en frugtplantage med en dygtig bestyrer, der hed Poulsen. Også denne ejendom blev desværre offer for udstykningsplaner m.v. Endelig købte jeg i 1964 Holmerødgård i Freerslev i Nørre Herlev med et areal af 84 ha, som min søn Jan fik skøde på i 1972.

Bænkepladsen med meloner

Mark hos Harald Rasmussen med blomkål til frø inspiceres af frøhandler H. Hansen

I tidens løb har jeg udenom gartneriet og de øvrige ejendomme, jeg har været i besiddelse af samt mit byggeri, haft et betydeligt antal hverv; engang talte jeg dem op til 35 på én gang. Her nævnes, idet der iøvrigt henvises til Kraks blå bog følgende: Medlem af sognerådet, af Gartnernes Fællesindkøb, Amagerbanken, formand for best. for Teglhølmens Kulplads A/S og Erhvervsrådet for Gartneri og Frugtavl. Endelig er der mit arbejde for Alm. dansk Gartnerforening, af hvis repræsentantskab jeg var medlem i 1921-62 og af dens hovedbestyrelse 1933-38.

Alm. dansk Gartnerforenings lejede lokaler i Puggårdsgade 11, København V. blev efterhånden trange og allerede i 1921 fremsattes der ønske om udvidelse, og man begyndte at samle penge til et byggefond, hvortil der efterhånden indgik privatbidrag, overskud fra udstillinger og foreningens reservefond. I 1923 var midlerne kommet op på 59.000 kr. og der nedsattes et særligt udvalg med mig som formand, vel fordi man mente, at jeg havde indsigt i byggeri og regnskab. Efter forskellige undersøgelser om køb af ejendom, dennes beliggenhed m.v., indstillede udvalget, at foreningen skulle købe en ejendom i Niels Brocks-gade for 785.000 kr.

Gartnernes Hus på hjørnet af Niels Brocksgade og Anker Heegårdsgade.
Gartnerregensen findes på 4. sal og i kvistværelserne

På et ekstraordinært repræsentantskabsmøde i København 1934 kom sagen til afgørelse. Der var en ikke ringe modstand mod, at foreningen skulle gå ind i dette store projekt om køb af en stor udlejnings-

ejendom, men efter at jeg havde fremlagt sagens forskellige momenter endte det med, at et stort flertal af repræsentanterne vedtog købet af *Gartnernes Hus* den 1. jan. 1935. Det store tofløjede femetagers hus med et større antal tagværelser kunne kun i beskedent omfang benyttes af foreningen, men blev udlejet. Der fremkom da planer om at indrette en del af huset til oprettelse af et kollegium for havebrugsstuderende ved Landbohøjskolen og andre unge gartnere. Tanken blev først fremsat af havebrugsstuderende *Svend Otto Jensen*, der blev hortonom i 1936 og nu er afgået ved døden i Tyskland.

Tanken vandt tilslutning fra min side og fra mænd som overgartner Jens Risum, Alfred M. Danvig og mange flere, og ved fælles indsats lykkedes det i 1937 at få oprettet *Gartnerregensen* i husets 5. etage + en del af kvistværelserne.

Der blev plads til 16 beboere og en økonoma, der forestod madlavningen etc. Under gode forhold og billigt skabtes der her en "storfamilie", som mange vil have i venlig erindring. Jeg blev formand for *Gartnernes Hus* og for *Regensen*, som det officielle navn var. (For sit store arbejde for gartnerstanden blev Oluf Kristensen udnævnt til æresmedlem af Alm. dansk Gartnerforening og for sit arbejde for almenvellet blev han kommandør af Dannebrog).

En anden del af mit udadgående arbejde udførte jeg som medlem af Statens Jordlovsudvalg i 1946-59. Jeg var med til at oprette gartnerier med statslån, og kom i forbindelse og samarbejde med mange førende personer.

Orkidéen *Phalænopsis amabilis* dyrket i Einar Kristensens gartneri i Albertslund

Sammenfatning

– Foranstående er en beretning om en ung fynsk landmand, *Mathias Kristensen*, der efter forskellige overvejelser besluttede at ville være gartner. Efter udstået læretid lejede han jord på Amager og etablerede sig som handelsgartner. Sammen med sin kone *Oline, f. Olsen* og gennem stor flid og nøjsomhed skabte han en stor og landskendt bedrift på Ny Kastrupgaard. Ægteparret fik 12 børn, hvoraf de fleste blev gartnere eller blev gift med gartnere, så der er her tale om et gartnerdynasti. Om alt dette beretter sønnen, gartnerlejer Oluf Kristensen i det foranstående.

Amager, der fra Christian II's tid har været hjemsted for erhvervs-havebrug og i nyere tid også for handelsgartneri, er efterhånden optaget af lufthavnen, beboelseskvarterer m.v. der har lagt beslag på jorden derude, så der nu kun er et enkelt større gartneri og 2 frugtplantager i nærheden af Kongelunden tilbage.

Udviklingen har ført med sig, at gartnerne ikke alene har måttet forlade Amager, men i det hele taget også hovedstadens omegn, nogle har gentagne gange måttet rykke længere og længere ud. Nu etablerer de sig i egnen op mod og langt uden for Roskilde og Køge. Med nutidens trafikmidler spiller afstanden ikke nogen afgørende rolle, selv om nogle ligger i mange km's afstand fra det fælles afsætningssted: Københavns Grønttorv i Valby.

Gartnerierne er blevet større og større og mere specialiserede og mekaniserede.

A. Pedersen

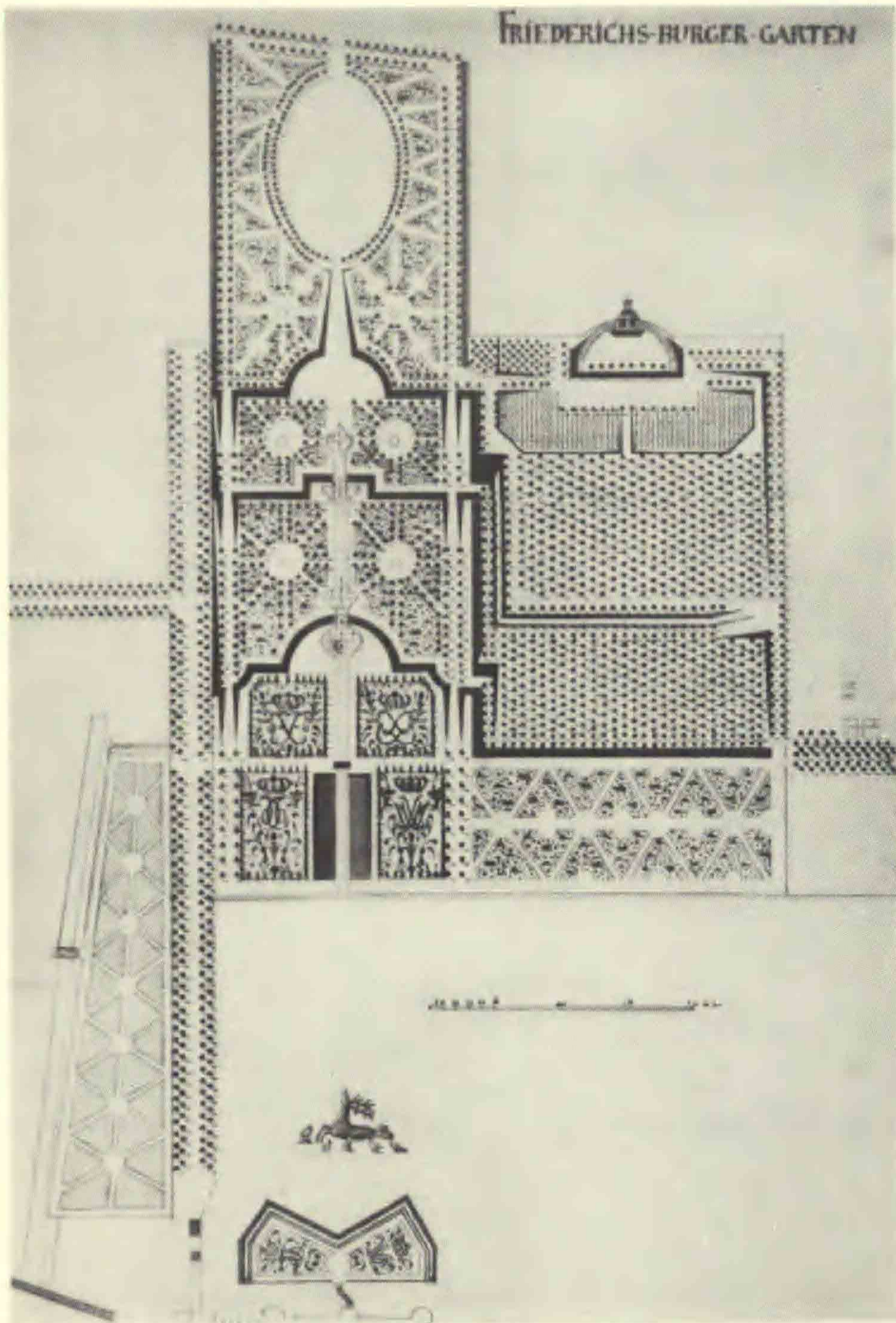
Litteratur

- Adriansen, Erik: Nederlænderne på Amager. Fra Kvangård til Humlekule, 1973.
Elling, Christian: Rejser på Amager 1945.
Kristensen, Oluf: Biografi af Mathias og Oline Kristensens slægt. Manusk. 1974, 48 sider.
Kristensen, Oluf: Havebrug og gartneri på Amager. Manusk. 1974, 7 sider.
Nicolaisen, C.: Amagers Historie I-III, 1907-15.
Tholle, Johannes: Personalthistorie med biografi af Mathias Kristensen. Nordisk ill. Havebrugsleksikon, 5. udg. 1945.

SMÅ MEDDELELSER

FREDERIKSBORG SLOTSHAVE - KRITISK SET

Årsmødet for Historisk Fællesforening med 120 indtegnede deltagere afholdtes i år på LO-skolen ved Helsingør i dagene 26.-28. august. Det sluttede på Frederiksborg Slot med besøg i Badstuen, i Slotskirken og Frederiksborg Slotshave. Det sidste sted opridsede undertegnede slotshavens historie i meget grove træk - fra munketiden over J. C. Kriegers originale barokanlæg til haven som den fremtræder i dag. De ældste planer af den forholdsvis lille have vest for Fredensborg-vejen og syd for den vestgående vej til Badstuen omtaltes; de viser en lang række parallelle bede; en lille del af de planter der kunne være dyrket dér, fortrinsvis forvildede urter fra selve området demonstreredes, nemlig Rød Hestehov der står umiddelbart vest for det tidligere haveområde og til dels på selve arealet i meget stor mængde; Kalmus der står på søbredden nord for broen over kanalen, også meget rigeligt; Kongelys, Fingerbøl, Spansk Kørvel og Svaleurt - alle fra slotsgartnerhaven samt enkelte flere. Som en slags modsætning til disse fra skolemedicinen kendte planter demonstreredes fra området en lille række vilkårligt valgte folkemedicinske planter - alle vilde og oprindelige planter. Dernæst omtaltes det fra senere planer kendte renæssance-anlæg i sydvest-hjørnet af den nuværende store have og dets tilknytning til Chr. IV's "Sparepenge". Særlig opmærksomhed vistes imidlertid Johan Cornelius Kriegers i 1720-26 udførte store monumentale anlæg, således som det kendes fra en plan udført ca. 1750, da haven allerede var ca. 25 år gammel. En gengivelse af denne plan var i forvejen skaffet til veje af formanden for Frederiksborg Amts historiske Samfund, lektor P. Chr. Nielsen og stillet til rådighed for hver enkelt deltager. Ved at sammenholde denne plan med en side fra en gammel fransk lærebog i barokhavekunst, der i kopi ligeledes var uddelt til deltagerne (D'Argenville, *La Théorie et la Practique du Jardinage*, 1709) søgtes det klarlagt hvordan en original og fuldt færdig barokhave må have set ud, især hvad angår parterreanlæggene, deres plantesortiment og særligt klippede buksbommønstre samt alleernes udseende.

Frederiksborg Slotshave, efter J. C. Kriegers plan ca. 1750,
da haven var ca. 25 år

Det blev fremhævet at det kun er ved mange års forsømmelser, især i 1800-tallet, at havens udseende har fjernet sig så meget fra det oprindelige. Heri lå ikke nogen kritik af haven som park. Slotshaven er og bliver et storslået udtryk for noget af det bedste i dansk havekunst, for det som er blevet kaldt den store stil; men alligevel:

1) Alleerne har alle bestået af meget stramt holdte kubiske formtræer, enten som kegler eller (stammede) terninger eller dannende to parallelle stammehække der evt. kunne flyde sammen foroven og forme en "allée couverte", jvf. Husalleen i Rosenborg Have. De 25-30 m høje, såkaldte majestætiske allétræer som vi i dag kender fra talrige alleer hørte i hvert fald ikke med til møblementet i en kriegersk barokhave. Nu er træerne skåret tilbage; det skete i Frederiksborgshaven i årene 1963-71, og den derved opståede form og højde (ca. 13 m) har altså nærmet sig det oprindelige (eller "rigtige"), men også kun nærmet sig.

Der er imidlertid andre ting som må siges at være helt i uoverensstemmelse med Kriegers plan.

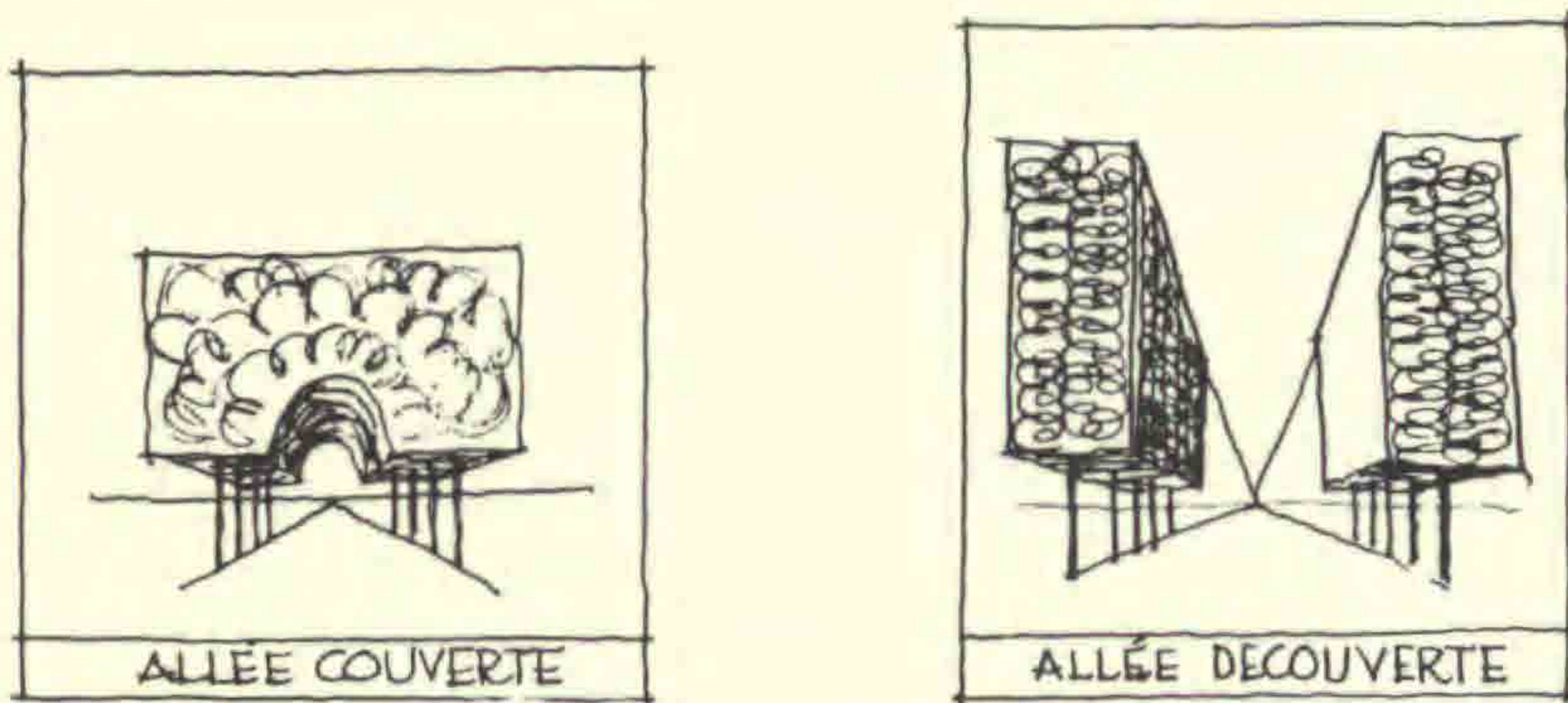
2) De tværgående meget brede Buksbom-hække er kommet til længe efter Kriegers tid; de slører, set nedefra, det regelrette terrasseformede akseanlæg og hindrer udsynet fra de to midterste terrasser mod slotssøen, et udsyn der i det originale anlæg fulgte kaskade- og springvandsaksen i havens længderetning; denne vandakse ophørte meget hurtigt at eksistere og tildækkedes. Forhåbentlig vil det lykkes af få den genskabt; betydelige rester af kanalen findes nemlig stadig skjult under grønsværen og der er kræfter i gang for at få gjort alvor af tanken om en retablering. De store kubiske, foroven hvælvede Buksbomskulpturer anses for at være løbske, men på et sent tidspunkt delvis tæmmede elementer fra broderiparterret i den nedre terrasse. Buksbomplanterne har oprindeligt været dele af de kongelige initialer, der var tegnet sirligt og præcist i ganske lavt klippede Buksbom-hække i farvet grus.

3) Græs synes ikke at være indgået i det frederiksborgske parterre, derimod sandsynligvis små, stramt formede stammetræer og mere fritvoksende blomster, begge dele fortrinsvis i krukke og baljer. Der findes enkelte baljeplanter (*Agapanthus*) og denne art er ikke tidsægte, men der må have været en rigdom.

4) Hvad blomstersortimentet angår kan det i Kriegers have hverken (som nu) have bestået af *Fuchsia*, *Heliotrop*, *Begonia semperflorens* eller *Ageratum*, ingen af disse planter kendtes i Danmark på det tidspunkt, heller ikke Skærmilje (*Agapanthus*) kan som anført være korrekt. Alt tyder på at den først dukker op ca. 1800.

5) De tre øvre terrasser har haft et væsentlig anderledes tæt bevokset præg end den åbne og lyse parterre-terrasse forned. Efter 1750-planen at dømme har vandaksen været det væsentlige, og på begge sider af denne har der været indbyrdes symmetriske busketter, alle seks gennemtrukket af "ottevejskryds" med et centralt, cirkelrundt,

åbent felt og stramt klippede løvvægge, der overalt afgrænsede gangene og pladserne. Man har ca. 1924 søgt at genskabe et sådant busket, men uheldigvis valgt en plante der i hvert fald ikke har været brugt i 1700-tallet, nemlig Rhododendron; og nogen klipning af planterne er ikke foretaget.

Allé-typer, Georg Boyes omtegning af figurer fra den i teksten nævnte lærebog i barokhavekunst 1709

6) Man kan næsten ikke forestille sig en større have uden græsplæne(r), og klippet græs møder øjet overalt i dag. Der må næsten naturnødvendigt også have været græs i 1700-tallets Frederiksborghave; der er ganske vist ingen omtale af det, og nogen signatur finder vi heller ikke for det. De talrige tætte busketter har nok også udelukket græs i de tre øvre terrasser, og grus vides at have været brugt i vid udstrækning. I dag er der tæt klippet græs overalt undtagen på gangene; vi synes græs er uundværligt; men lige så sikkert er det, at maskinklippede plæner har der ikke været tale om. De store græsplæner i Frederiksborg-haven er altså misforståelse nr. 6.

Den sørgeligt ringe interesse for Frederiksborg Slotshave, efter at hoffet var flyttet til Fredensborg, har heldigvis sine lyse sider, idet haven undgik den vanskæbne der overgik de fleste barokhaver: at blive gjort "engelsk". For lindene forblev urørte; Kriegers hensigt med anbringelsen af dem både horisontalt, vertikalt og teatralsk er fuldt bevaret og er forstærket gennem den alder og den størrelse de har i dag.

Den ovale, såkaldte "Runde Dam" er ganske uforandret i form og størrelse, og den må vi derfor være virkelig glade for. Det er det eneste rigtige der er tilbage.

Der kan ikke bebrejdes den nuværende så lidt som de nærmest foregående slotsgartnere noget. Fejlene er begået for længe siden og på andet hold. Med det sidste tænker jeg især på den næsten skamrosende omtale af haven som man jævnligt træffer i bøger om Frederiksborg. Udtryk som "Nordeuropas bedst bevarede barokhave" der "ombejles af kendere fra hele verden", "en perle blandt vore endnu eksisterende barokanlæg" er ikke sjældne og levner ingen plads til indskriden mod fejl.

Johan Lange

BOGANMELDELSE

Mediaeval Gardens

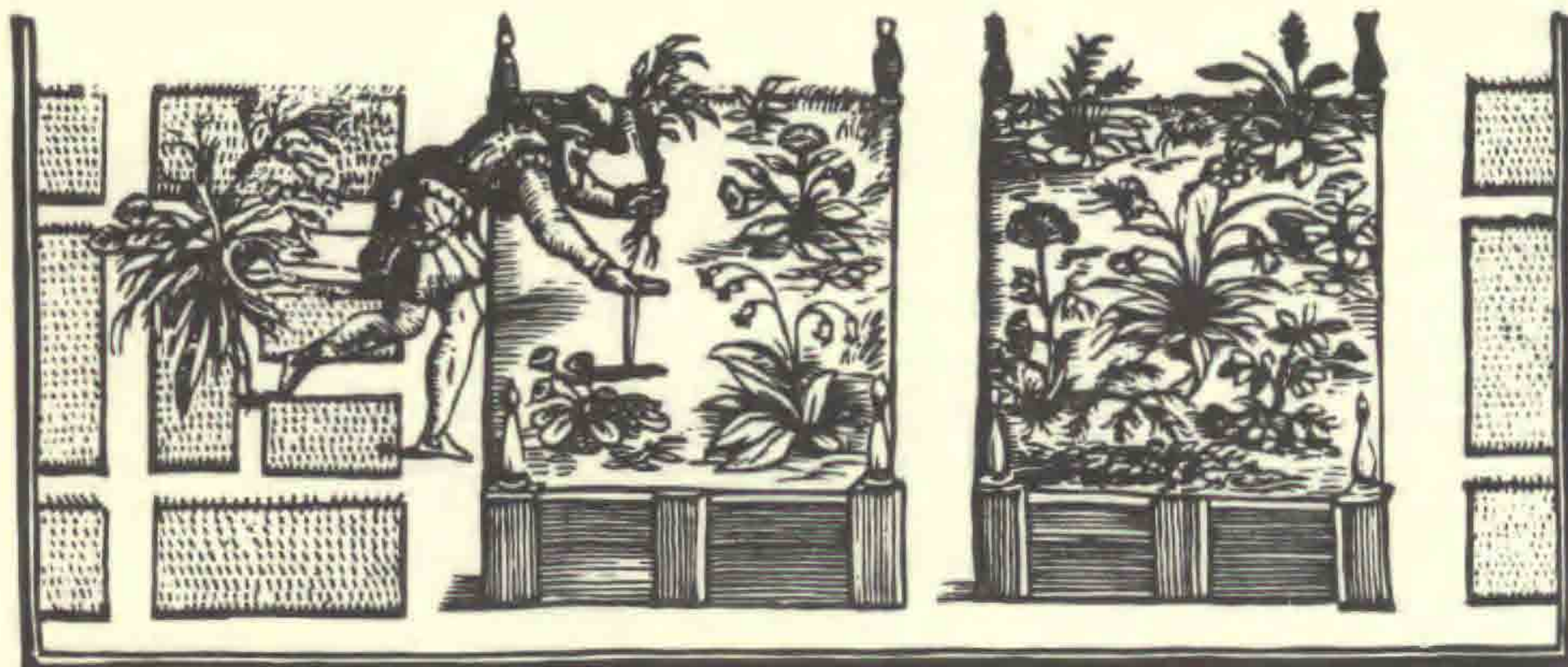
Samlet og udgivet af henholdsvis Sir Frank Crisp og Cathrine Childs Paterson, 1924. Genoptrykt 1966 (New York)

Dette godt 50 år gamle værk er for nogle år siden igen blevet til at erhverve. Den engelske jurist Sir Frank Crisp havde som hobby at samle gamle billeder af haver. Inden sin død ca. 1920 nåede han at sikre sig en anseelig mængde, som han fandt blandt malerier, træsnit og kobberstik, bl.a. som illustrationer til de middelalderlige kærlighedsdigte, bibelske fortællinger og sagn; gamle gobeliner, prospekter af byer, slotte og fæstninger samt miniaturer forøgede hans samling.

Frank Crisp's datter Catherine Childs Paterson udgav sin faders samling, der som titlen antyder især dækker middelalderen, men også 16-1700-tallet. Forfatteren kalder selv samlingen "a mishmash of illustrations of mediaeval gardens illustrating Elisabethan and Stuart gardens etc.". Det vil næppe være muligt nøjagtigt at angive hvor mange af de i alt 539 billeder der er fremstillet i henholdsvis Holland, Belgien, Frankrig, England, Tyskland, Schweiz og Italien, for herkomsten er meget tit problematisk; i de fleste tilfælde er der dog ingen tvivl, og Mellemeuropa tegner sig for særdeles mange, hvorimod Skandinavien kun er repræsenteret med ét - fra Norge. Et lignende nordisk værk venter således på sin forfatter og udgiver. Kilderne er nøjagtigt angivet, og kunstnernes navne så vidt de kendes er naturligvis også omhyggeligt nævnt; i det hele taget er kommentarerne til værket, især i form af en udførlig indledning særdeles vel udarbejdet. Således handler et kapitel om hvilke planter der dyrkedes i middelalderen; og det er mange, mange flere end dem man kan genkende på billederne; et andet drejer sig om parterrer og andre bede, et tredje om "topiary works" o.s.v., ofte er der henvisning til de gengivne billeder. Et stort kapitel handler om haver ved borge og fæstninger, men herunder berettes også om fæstningsværkerne selv; og mange af billederne er planer over borge og befæstede byer, ligesom der er mange haveplaner og udkast til knudeparterrer og andre kunstfærdige bede. Undertiden er det havemæssige dog indskrænket til et minimum.

Alligevel er der talrige interessante enkeltheder at finde på billederne, og da der ikke i indledningen er opregnet alt, har undertegnede sat sig for at registrere fra hvert enkelt billede hvad der måtte være at finde af haveredskaber og andre løsdele i haven i form af stole og stiger, kurve og kar, blomsterstativer og løse fletværker o.s.v. o.s.v.

Også de egentlige haveelementer har vi registreret, således om hegnene har form af balustrader, gitre, grenfletværk (wattle fence), palissader eller noget andet. Hver enkelt forekomst er dateret, for så vidt billedet enten er forsynet med årstal eller lader sig tidsmæssigt bestemme; og der er naturligvis også en henvisning til billedets nummer i værket. En bestemmelse til periode i havekunstens historie er søgt gennemført, idet vi har regnet med følgende afsnit: Egentlige (stilløse) middelalderhaver, Tidlig renæssance, Sen barokpræget renæssance. Det hele er opført på kartotekskort og står til disposition for selskabets medlemmer.

Om materialet er så alsidigt og udtømmende at det vil egne sig til en form for statistisk behandling er nok tvivlsomt.

Nedenfor bringes en liste over hvilke planter, havearbejder, redskaber o. lign. og egentlige haveelementer vi har fundet på billederne.

I. Planter, blomster, frugter

agave	kaprifolie, ægte
akeleje	kejserkrone
aloë	kodriver
banan	lilje, kransbladet/hvid
citrontræ	liljekonval
figenkaktus	nellike
forglemmigej	palme (daddel)
gladiolus	pæon
havebønne	pære
hibiscus	påskelilje
hyacint	rose
iris	solsikke

stedmoderblomst
tulipan
tusindfryd
vinstok

vintergæk
viol
æble

II. Arbejder i haven

beskæring
fejning
gravning
høst af frugt
høst af lægeplanter ell. grønsager
klipning
ompodning

opbinding
opklapning af bede
plantning
plukning af blomster og binding af kranse
rivning
såning
vanding

III. Redskaber og andre løsdele i haven

beskærekniv
bikube
blomsterafstivning
blomsterstativ, fritstående
bord af sten/træ
bænk af sten/træ
greb
hakke til jordbearbejdning
hjul (3 stk.) på stang til etageformet
blomsteranordning (majstang,
estrade)
kar
kost
kurv
le

plantehylde
plantepind m./u. krykkehåndtag
plantesor
rive
saks
segl
skuffejern
slyngplanteindretning
spade med hulskæft/krykkehåndtag
spand
stige
stol af træ
vandkande
vandsprøjte, evt. håndpumpedrevet

IV. Egentlige haveelementer

badeindretn., bassin m./u. vandløb
balje/krukke/vase m. blomsterplanter
balje/krukke/vase m. stammet træ
balustrade
bed, hævet 10-15 cm m. brædder
bed m. lavt gitter
blomstereng
bryggekar
brønd m. opmurede sider m./u. hejse-
værk & brønd m. overbygning på søjler
bænk af træ, smal

bænk (højt hævet bed) af jord m. græs-
tørv/blomster; forside af planker/
fletværk/sten
destillationsanlæg
fliser
fæstningshave
grotte
have, forsænket
hegn af balustrade
hegn, dyrehave-
hegn af gitter/rækværk

hegn af grenfletværk (wattle fence)	parterre, stendekoration
hegn af hække	parterre, uregelmæssigt
hegn af palisader	pavillon m./u. søjler
herme/statue	pergola af murede piller
hæk, fri	plantehylde
hækniche m./u. statue	planter, figurklippede (topiary work)
indgang m. saddeltag (& låge)	portal m. beboelse over/udsigtsplatform
indgang m. trælåge/gitterlåge	m. skilderhus
labyrint af høje hække	portal m. tinder/skydeskår
labyrint af lave bede	portal m./u. topfigur ell. lign.
løvgang, lukket	portal m. trappegavl
løvgang m. balustrade/stakit/rækværk/ stolper/hermer	pumpe
løvgang m. "vinduer"	solur
løvhytte, kunstfærdig (kunstigt tag evt. u. planter)	springvand m./u. basalt bassin
løvhytte, naturlig, evt. 2 krydsbuer på 4 stolper	springvand m. topfigur/hævet kumme
mur af sten m./u. tegloverdækning	telt
mur m. tinder/skydeskår	topiary work (figurklippede planter)
murniche	trappe
parterre, broderi-	trapper, symmetriske, langs mur
parterre, knude-	træ, etageklippet
parterre, regelmæssigt	træ, klippet i kegleform ell. kugle
	træ, naturligt/grenkappet
	udsigtshøj (mount)
	vandløb

NB! Nogle billeder forekommer 2 gange:

CCX = 88
 CCXCVI = CXXVII
 CCXCVII = CXXVIII
 225 = 131
 XLIV = 122
 CXXIII = 38
 22 = et udsnit af 21
 IX = udsnit af VIII

Gunhild Andersen og Johan Lange

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab

7. årgang - 1977

Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab

Rolighedsvej 23, 1958 København V.

Redaktør: Johan Lange

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,

Lise Tillge, Æbelholtsdamvej 15, 3320 Skævinge

giro 4169476

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. kr. 50,00 om året;

medlemmer kan erhverve tidligere meddelelser,

der hidtil er kommet med ét nummer årligt, til nedsat pris,

indtil videre 35,00 pr. stk.

INDHOLDSOVERSIGT

P. Chr. Nielsen: Hørsholm Slotshave	7
Inge Kleivan: En køkkenhave i Grønland	45
A. Pedersen: Rabarber som køkkenurt	49
Petrine Margrethe Lange og Johan Thomas Skovgaard: En have på Thorvaldsensvej	55
Oluf Kristensen: Gartnerslægten Kristensen	67
Små meddelelser	83
Frederiksborg Slotshave – kritisk set	83
Boganmeldelser	87
Mediaeval Gardens	87